In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

35/B -I

दोषं प्रतिपादनम्। इति प्रतिपादितमेवा-
च पूर्वकारिकया मुख्यार्थहतिर्दोषो
रसश्च मुख्यस्तदाश्रयात्। आचार्येण लक्ष्या
शब्दार्थ शब्दादीनाञ्च सम्बन्धः इति काव्य
सामान्य लक्षणं प्रतिपादयति। काव्यं नि-
र्दोषं गुणवत् सालङ्कारं च स्यात् सूचित इत्य-
तो रसस्य काव्यस्य निर्दोषत्वं प्रतिपादन
आचार्याणामेव निराकर्तुं उचितत्वात्। निरा-
करणत्वेनात्र [illegible] दोषाणां च
लक्षणमेव प्रथमं प्रतिपादयति। मुख्या-
र्थहतिर्हतिर्दोषः मुख्यस्यार्थो रसादि
केवलं लाक्षणिकस्यार्थस्य मुख्यत्वमेव
न सम्भवति अभिधेयस्यापि मुख्यत्वं
लक्ष्यापेक्षया रसस्य तु आस्वाद्यमानस्व-
रूप [illegible] वाच्यार्थे लोकधर्मानुरोधेन
सर्वेषां अतिशय्यमानत्वात् मुख्यत्वमेव
अतएव अग्निविवेकयुक्ता रसस्य चम-
त्कारतिरोधानं दोष इति यावत्। दोषा

34/B II गुणालङ्काराः सर्वेऽपि रसस्यैवोपकाराः।
काव्यस्य रसो यस्मात् आत्मभूत इत्युच्यते
यतः। सर्वदा आस्वाद्यमानस्वरूपतया रस एव
काव्यस्य आत्मा आत्मनो धर्माश्च रूप
गुणालङ्काराः तदंश्च रसधर्माः एव तत-
काव्येषु शब्ददोषाः अर्थदोषाः शब्द
गुणाः अर्थगुणाः शब्दालङ्काराः अर्थालङ्का-
राः इति व्यवहारः कथमिति चेत् उच्यते —
यथा शौर्यादीनाम् आत्मधर्मतया
यथा — शरीरे शौर्यत्वया तथा तेषां

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

च इतिनम् ।

यथा लोके शौर्यादीनां आत्मधर्माणां
शरीरधर्मत्वेनावस्थानम् । तथा तात्मा-
ऽभूतरस धर्माणां श्रुति कटुत्वादि
दोषाणां माधुर्यादि गुणानां अनुप्रासोप-
माद्य लङ्काराणां च शब्दार्थे अराते
36/B तिरस्कारादि कारण भूतानां यथा शरीरक-
I वध एकदेश. रातत्वेन प्रति पादनम् ।

तथा तादि रसादि चमत्कारतिरोधायिनं
श्रुतिकटुत्वादीनां दोषाणामपि शब्द तदर्थ
वर्णादि गतत्वेन प्रति पादन मुपपन्नतरं एवं
मम्मटोपज्ञत्वेन दोषाणां सामा-
न्य लक्षणं मुक्त्वा गुणानामलङ्काराणां च
सामान्य रूप लक्षणं प्रति पादयति । कार्य
दय इवात्मानं ये धर्मा अङ्गिनं रसं उत्कर्ष-
यन्ति नियतं । स्थित यस्ते गुणा इह येते शं भूत
शब्दार्थ द्वारा तासन्त इव ते पुनः इह काव्य
कर्मणि । मान्य मानस्य रसस्यापकर्षता ज्ञा
35/B पकर्षको मुख्यत्वेन उपचर्यते । यस्मात्
II तस्मात् तस्य अवहितत्वे अभक्तार्थवादि
शौर्यो दोषः । इत्येवं विचारस्य यो भयो रसा-
पकर्षात् शब्दादीनां शब्द वाच्या दीनामपि
आहति दोष एवा तत्च्युत संस्कारादि
शब्दो दोषः प्रतिकूल वर्णादिकादि वाच्य-

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

[illegible] वात्सकदोषः । श्रुति [illegible] बोडि [illegible]
[illegible]तः । अभिधादि रस स्थाई भावानां
शब्दवाच्य वादयोश्च [illegible] दोषाः ।
नत्र [illegible] शब्द दोष वाच्य दोष रसादि
दोष [illegible] इत्येति विभाग [illegible] एव ग्ये तेह
समात [illegible] दोषत्वात् [illegible] इति चेत्
[illegible] उच्यते रस पर्यन्तार [illegible] ध्या-
[illegible] दोष इति हि जाति जातित्वम् ।
शब्द [illegible] वाच्य [illegible] त्यादि [illegible]
हि रसादि प्रती[illegible]तः तस्मात् तेषा
[illegible] था मपि आहति, रस पर्यन्त [illegible] उ
तिकथा [illegible] तस्मात्तेषां विभाग [illegible]
[illegible] उपकरात वेदवानु भव [illegible]
[illegible] आकार [illegible] [illegible] मालो [illegible]
इकरतां म ।

37/B

I [illegible]

[illegible] इत्रे [illegible] जितहता
[illegible] निर्जीवि ता [illegible] [illegible] देह-
केषाः । [illegible] मृ [illegible] हुष्या
[illegible] रस [illegible] गुणानां
सर्वत्र [illegible] शब्दाने [illegible] तस्मात्
रस धर्मान् राव गुणा धर्मतामः । [illegible]
[illegible] अस्यानि ननु [illegible] शब्दा-
र्थों देहवत् [illegible] वद [illegible] गुणाः । [illegible]
वदल [illegible] हारि [illegible] दादि वत् [illegible]
हारा [illegible] वत् ।
रसादि [illegible] शब्द [illegible] किं अ-
[illegible] या । [illegible] गुणो [illegible] इति

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

एते रसाद्याः न यान्ति नित्य मुख्यत्वे सम-
36/B वायात् रसस्य गुणाः। शौर्यादय इवात्मनः
II शरीरेषु शरीरिणाम्। यथा उत्कर्षकारकः
शब्दार्थं विहाय रसेषु। अतः किंतु समुचितं
हारायां इव वेत ... ते एव समवाये
भक्तिस्थो गुणो ... गुणो यथा वा
कीमामानां उत्कर्षकाणो वहिरङ्गः ते येषां
शव शरीरस्य शौर्यादिभावात् उत्कर्षधर्मा-
शौर्यादयः एवं माधुर्यादयो आत्म
भूत रसधर्माः न तु शरीर
तद्भावभूत वर्णधर्मा इत्युक्तं भवति।
इत्थं रसस्यैव धर्मत्वं गुणानां उपपादितम्।
आत्मन एव केवलं यदि अत्र शब्दा-
38/B र्थधर्मता म्। तान् विशेषणे यो ...
38/B ... भवतु। तान् ... रस
I धर्मत्वेपि ... गुणस्य ... रसानां
धर्माः लात पुलक पुलक इति ... आमोदि
तु माधुर्यादीनाम् प्रतिपादयन्ति। आनन्द
हेतुं माधुर्यं शृङ्गारे ... । तरुणी विप्र
लम्भे शान्ते ... विप्रलम्भस्य
पूर्वराग प्रवासस्य शापशृङ्गार इति ... पर्य-
वस्याते (अवस्था) करुण विप्रलम्भे शान्ते रस

भवन्ति ... सहृदय हृदय विलीन
कारक ... आनन्द कारिणं
माधुर्यं मिलते। तेन ... नाति
समस्त। शब्दं माधुर्यं इष्यते इति भामहोक्तं
माधुर्य लक्षणं ... प्रसादवत्.

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

सुकाम आदि अस्य अभिधारा,
द्व परास्ते गुणाः इति अवहृतिः आ
37/B ताक्रिया न्यायरीयाणि इति चेत् उच्यते
II का शरीरे शौर्यादिवत् रसानां
धर्मत्वं रसधर्मत्वं शौर्यादिवत्।
आत्मनः शरीरस्थाः शरीरे शौर्यादयः
आत्मन एव धर्मा आत्मनि तद्वदा
मुदम्।
इति सर्वं निरवद्यं इति। आत्मधर्मत्व
दोषे गुणालङ्कार सामर्थ्ये गुणत्वाभाववादिनां
वामनस्य ... वक्ष्यमाणमपि
खण्डितं तत्र गुणालङ्कार गुणविषये तत्
निरवधि दोषमन्येव प्रदर्शयति।
माधुर्यौजः प्रसादाख्यास्त्रय एव
गुणा इह ॥
इह रसप्रधान काव्यवर्तिनो आत्मभूत
रसधर्मा गुणास्त्रय एव माधुर्यौजः
प्रसादाख्याः न न्यूनाः नाधिकाः
38/B अन्यूनानाधिका किमर्थं शृङ्गारादीनां
39/B रसानां सर्वेषामपि सहृदय हृदये
I यत्र माधुर्यम् यत्र माधुर्यं स्या
प्रसादो नाम गुणः इत्युक्तेन मन
इव ... मनोय ... विशेषणा
रचित इति दृष्टा अप्रदर्शने हृदय।
च सहृदय हृदये सा
रसं ... परिणमयितु भवति इत्य
रसधर्मत्वेन प्रतिपादितानां गुणालङ्काराणां
शब्दार्थ शोभायत्वेन व्यवहार औपचारिक इति

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

प्रति भावयति रसां इत्युक्तं यद्वृत्तिरत्नं पुरोक्तेन
संमता भवन्तु सर्वेऽपि रसधर्माः शास्त्रिणो
मिति गुणानां वामनादि संमत [illegible] इत्य
उदासीनत्वं उक्तं इत्यत आह —
अनेन वामनानुमता अपि वाक्ये भव-
न्ति ते। अनन्त भवनो दीपयन्तो दीप्तां [illegible]
[illegible] संश्रिताः] [ओजो दीप्त्यात्मविस्तार
38/B हेतुं समुदाहृतम्। वीरे बीभत्से रौद्रे च
II क्रमेण कृतत्वं इति। वीरो बीभत्से बीभ
त्सो रौद्रे क्रमेण मोलकर्षवदोजस्य स्थायी
चित्तस्य विस्तर दीप्ततायाः कारणमोजो नाम
गुणः काव्यप्रकाशोक्तः क्रमेण ओजसः उ
तस्य वृत्तित्वे प्रतिपाद्य विस्तर इति पाठित
क्रमेण भरतमनोवृत्ति स्वभाव भयानक
य विभावस्य दीप्तत्वे ओजः वैरस्य प्या
माधितिष्ठति इति प्रतिपादयति इति भरत
मनोवृत्ति स्वभावेऽपि भयानक दीप्तत्वेन
विभावस्य भजनोजः वीरा वीरानुबन्ध
मख्यातम्।
यद्यपि अस्तु तथापि इदं तावत् मि-
वानर्थः।
समस्यत्वो गुण सर्वरस साधारण।स्थिति
अपि च परिहारेण कान्ति कारणत्व
40/B सविधे। तत्र वक्ष्यमाणगुणा दश वामनप्रोक्ता
I पदार्थ वाक्य वचन वाक्यार्थ च [illegible]
विवक्षिता। प्रौढिरिति समासो यो यजा
यतमुदाहृतम्। वृत्तित्वे मात्र मक्षतत मुण
[illegible] शाहते। तदभावेऽपि प्रकाश

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

अवतारः प्रवर्तते । अविरूप साभिप्रायत्व
रूप भाजोयवीरितम् । एवमपार्थस्य दुर्वस्य
मुदा रसनमगुणः प्रसाद स्वर्ण वृथा त्य
समाधिश पदाश्च तः । माधुर्य मुक्ति
वृत्ति त्व भवनी अकृतकारितः
अपारुष्यं सौकुमार्यं मालिन्यामङ्गलत्यजः
[वामनाद्युक्ता श्लेषादयो गुणा अस्मदुक्तेषु
39/B माधुर्यौजः प्रसादेष्वन्तर्भवन्ति । अतस्तान्
II त्रिताः केचन सन्निवेशं पुनरुक्ता प्रदर्शयति ।
बहुनामक पदवत् पदानां भाजनामेकः ।
श्लेषः समाधिकास्ता वरूढ क्रम रूप भाषी
प्रसाद ओज आमि क शौथिल्यात्मा सुदारता ।
वृक्कन्व लक्षणा बन्धा माजेत्य नभेव त्वमी ।
वृलकुवत्वं माधुर्य भङ्गया साक्षादिक्कदितम्
अर्थव्यक्तिः प्रसादात्य याते येनाति रिक्तत
समता वापि दोषेष्या भासो भे द रसस्र-
चिता । सौकुमार्यं मुदारत्वं [illegible]
शब्दस्य सुदासतः ।
[राजा भोजो [illegible] गुणान् आह
41/B विंशति इयत्तु नच्चयान । वामनो दशतो
I भट्ट स्वारिनं (भट्ट) स्वीनाह भामहः । तौ गुण्य
मेत वदेवत्व गुणान्तराणां उपनति मेत
मुपरिकल्पित दृश्य रूप्यः । आत्मा रसध्वनि
सेना मूल यस्य । भिष्यां भो शील तर स्फुरति
काव्य मय शरीरे यतेश पद वयाति प-
दानि सु वह न्याय । अनालापित समीति
शब्दश्लेषः परमा गुणः आरोहन्त्यव सो-
ढा [illegible] क्रमेणायक योति यते ।

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

समाधिनीम सत्कुणः मातानाम
शारस्वति विकल्प वे ये काव्यस्य कनयान
हृदारताम् । द्विकाव्य तोशातायकामस्व
49/B स्य निराकृतिः । अर्थमपि स्तु यावत्स्तु
II स्वभाव स्तु ते एवा सृष्टिः । स्वभावोक्ति
रलङ्कार स्यामतान मन सृजः वंजत
नौचित्य शालियं दीप्ति रसतागतिः । शापि
ध्वनि गुजी भरत अङ्ग्यो उच्यते
कौटिल्यानु कुजालोपपाति योगस्य तु धर्म ।
पञ्चेकनाधलव इति यततु वृत्ति मातशाम
समता यात्व वजेम्य रूपा स्याद
दुष्पोता । किमतो मता प्रस्ताव दुष्पा-
द वर्जितः समाधि रत्न ये दृष्टि सामान्य
व गुण मामतः । दर्शनेन विवाद धर्मस्य
कर्मकामं द्विधा स्थितः ।
41/B I रघुनावबाण दहनन्निहत्य
42/B पञ्चबाणानलस्य समरं अदहत
I इत्यत्र एतेषा माधुर्य लक्षणः इति हि
पृथक् रतशालाविंशु महाध्वनिति समजनि-
शा इ. भाव भाव भव आश्रम समाहितम् ।
शारधृत भाजी वधु कित जाण
तणावि तज्जलन विलिन वंशा शक रवाणव
योजरवे इत्यत्र यत्क समाधिः ॥
अमु स्थानि स्वीम रिपर भुज जल
ला कान्त जराते
प्रणामं पूज्य तैनवि दधाति कनाको तिथृतः ।
प्रणामस्ले ध्याः जितिभूत इह ने
जइतया । रिपतामा धीर्घो कुरम पह के

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

(वा) शिरस्थ इत्यत्र पौर्वापर्यम्
[द्वौ विरुद्ध मार्ग साहित्य प्रभावस्य प्रयुक्त
41/B पदन्यासस्य गाढत्वं वदन्त्योजः इतीश्वरः ।
II बन्धस्य पृथक् पदत्वं च माधुर्यं मुदितं गुणः
यदार्थ प्रतीति हेतुत्वं मार्गं आसीत् स्मृतो गुणः ।
प्रतिपादितं प्रतिश्लोक मेकमार्गं पठितं तद् ।
दुर्बन्ध्यो दुर्विभावस्य समतेति मता गुणः ।
बन्धस्यापरुषत्वं च सौकुमार्यमिति स्मृतम् ।
औज्ज्वल्यं शान्तिरित्याहुः गुणं गुणविव-
क्षितः । इति रीत्या —
वाचिकम् विद्रुमलता परम्परा
पुन साहित्य दीपिका विशेष इत्येविना ।
42/B [तत वास्तियाय उमत ओज सौ
43/B भिन्न इति यथा वामनः गुणस्सत्त्वादौ
I ति सम्भवः । तस्मात् प्रेक्षणीयस्य सुरूप हुः रव
सम्भववदनु भावोपि [illegible] इत्यु माजः
असमास मस्तम प्रमाणं निरूपाख्यसमाधिक
लम्नीयम् । निजम [illegible] नितान्नीनां
यमुना इत्यार ममार प्रतानिते ।
इत्यत माधुर्यं इति [illegible] कणं लक्षणं
वामनीयं मपृथक् पदत्वमिति । तत
काले असमास सार्धात् उपादानं इति आश-
[illegible] इत्यया परिहरति प्रज्योति प्रकार
भेदेन पृथक् पदत्व निकाममोजि काव्यत
आह्लादं अस्तीति मतान्तर माधुर्यं
अस्मास्मिन् [illegible] नु प्रवेशति यावत् ।
अतः [illegible] इत्यल्, बल्ली कृत मलम राजरंग
कला यथा वदनु पालस्य त्व सुमति

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

यता यो [भिदा] [विराटः कल्याज वित रतु नयः
44/B कल्प विरमे। विनिर्धृत नो दन्वत मुद
II मुर्वि मुदवहत राधा तत रूप कूल
[मि खडि कोपे प्रविलक ति ला कोह स्फुटस्फु
टे किटे क मा इत्य वपेठः।
इत्येत यश्च प्रसादः —
कश्चयित् बात कीत रण जेत् विवि भ-
इत् प्रधयित् दातदाव इत् गुण्य गुण प्रसारः।
सविखित समपादपे भी वनुधा वल्येन
गतित इ सर्वं भौम तवया वाम स्याम
इता: इत्येत यदोज: रातमा माज स्थल
भवि:। ओविलयां हि प्रसादः तस्यानया-
ओज ध्वन स्वामिगणो कदा दोके
विमव तरति [राव गुणः अता भ धाकि
44/B विला ख्यात परपवर्ण स्वयार राव
II समुच्चेते गुणत्वेन राव रसानु रु अर्थेन
स्व अरणीये गुणा कि भ जात तत को
कोमल मध्यम वर्ण परं मार्ग स्वी-
कारान प्रियते रसानु गुणतया दोषे
राव भवति। —
म ढ़ाय प्रति कूल काल येन भूली
धाये रढ़ उपेति धोश्याय कल्लान माधु
कलह अढ़ाय नो था ठना।
मु कठाय पलमान दुर्मद तुल्या रूढ़ाय
... ... टूढ़ारिबल सौहीनाव
गुणाभि मान जनक प्रोजातु मठो भवाव
उत वैराग्य प्रे गुणि तस्य स्व स्वरूप
प्रतिपादन वर पादवित यवर्णी ध्म मरता

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

अत्रोक्त [illegible] पञ्चधा वर्णविन्यास रूपस्य माधु-
र्यस्य शृङ्गाररसालम्बन भूत वैदर्भीनाम्
विषये वर्तमाने भक्ति भावमतिया द्योत्या
दिव्य... यति स्पष्टा परवाति मन्द स्फुर सुन्दर
गुञ्जारवालानुजङ्गः गृहीता। तेन तत्रास्या आनन्दः
45/B II प्रातः। माधुर्य छन्दः खपरया समता रव येत
रूपे इति —
रसोऽकर्षे स्फुटतां यः प्रथितं मूलं
पिपीलिका ... कोलाल्दि स्फाटिक
मणुकताय नमताम्।
शृङ्गतातस्वीकतावयन वल... तामत वमता।
दयते लयधनुः पातिमृत भला की वारि मूर्मि।
अत्र प्रतिभेल वृतभेदम ~~माकेण~~ माकेण
पारिके प्रभजुन तन~~न्य~~यकर्मणा प्रकटादि
वर्णविन्यास शैलरूपस्य माधुर्यस्य तद्वि-
षय [illegible] तत्त्वरव पावक प्रति भाव
अनुक्त या द्वितीय तृतीय पादयोः परि-
~~44/B~~ त्यागा (न योजिता स्तते वयं [illegible] शालक
45/B रुणः नेति अखाखं गुणान्तम भावयति
I पवाल वाम्य वचनमित्यादि न तत्र बधार्ने
वाम्य वचनं यथा।
कुमुदनदिशा तन्मतः कुपितं [illegible] डमरव-
वितं जिति धारक [illegible] प्रडद [illegible] सारिव-
नाम। [illegible] वचना निबेद [illegible] विसुम-
तीशारी रीपेत पविशति [illegible] तमिन्दवो
हादि दधाम सुधाम वराम। अत्र भीम
वद रवाम तडमरवं वितं कृति धारोति
वाम्य कलनम [illegible] गणितिय यथा मत

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

अवच्छेदः प्रवर्तक इति द्वितीयं वाक्य
कथनं ~~[illegible]~~ सारस्वतीति पदार्थं बध्नाति
नि भेदुक्रीमि आदि वाक्य कथनं राजा
पतला लिता मिति पदार्थे वसुमती आदि
रीजे ~~बत~~ प्रवर्तित मिन्दिरा हदि दध्यामि
कुर्या मवराम् ।
अत भीम वदन स्थाने तदवस्थार्थं विक्रीति
~~कथा~~ इति वाक्य कथनम् । सारीति च प्रथा-
~~[illegible]~~ स्तम्भ ~~[illegible]~~ त विच्छेदः प्रवर्तक इति
ति च वाक्य कथनम् । सारस्वतीति पदार्थ
~~वध~~ यति वसुमती आदि रीजे प्रथति तमिन्द्रि
रामिति वाक्य कथनं अनुसन्धान ~~[illegible]~~
पुनः प्रजादि आशामयाम् जरामरणादि
4416 परे तुरीय पादे भवति तस्या नाम ~~[illegible]~~
II हेतत्वत सरावदोषः । तस्मिन्नर्थे भेद
लक्षणा विभक्ता दोष इत्युक्तम् । अमुख्य ये
मुख्यार्थे रतिशय रामिति इति तरां
प्रतापंः प्रत्यभ्य स्तवन महसादि प्रतवृति ।
ठम स्थते ~~अस्माभिः~~ कृतिकर बिताप्र रिक्त-
पूर्वं यत्क्षु श्लाघ्या नये रिति सुहान्
स्थिति सर्पः । अत यत सौकुमार्य
तत कर्ष देवस्य इति ~~[illegible]~~ कतया ~~[illegible]~~
निरानन्द विचित्त पतिरपि विलाप यौवन
पतुर्विध पद्ममुख परण सरोज पंक्ति
मवदना पाति स्वनया । वयमि ~~[illegible]~~ वर्णनीय
विभवा शुभ वासनया वनसठ नाश वाम~~[illegible]~~
नयनां कराजां भरणां । अत रा ~~[illegible]~~ कोमलतायां
~~[illegible]~~ पादिक पादु वल ~~[illegible]~~ : निमिमयति सर्वं
वाम ?

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

[रहस्येव 44/18

विशं बादः समुण इति रहस्यम् ।

46/B अमुस्यमित नूतनव ।स्थिर भुजावति मादर्शे

I विये +य निमते भवेदचरणं महाविस्मयः ।

नरवाम् / हत वृद्धि णो नरहरे र्दे रहस्यखवाम

वा भुज वलो [illegible] समुयम मात दरचाढिया:

अत विशेषणानां साभिप्रायत्वं अवश्यं

च पत्रिहारणाक्षि यत भ हे वाहीक पंक

वर्ति भवतां भवणा तुन्य: वरे हे क्षा हे व-

प नोदय पासरमा वे वीबता पादहो ।

निर्माल्यान महीधरे के वलमं नीरक्षु

शोहयां सं कणों रजुरि भिः पि वाले

।श्ले न श्री तामूते शोपिकाः । अतो र्दि

पूमलो ।ला भुक्तः पसादः नस्यादिके

पद [illegible] निराकरणानीहि शं करी

45/B करोतीति वाक्यार्थं सुखा पदाभिदानं ।

II सुखा वा तावत् पुरवणा सुवरम कुर्वति

रमनयनादि वेजुरामरण मात मेवत्

करोति इत्यं पुनरण्णो माम पू हरर्य

पारिमाणो भुक्तिं यः पापरव्यति परा

रूपत्वादि वाक्यार्थे अपराभिति पदा-

भिदानम् । अत आक्षरूपा प्रौढिः ॥

समाप्तो थता

सङ्गः मन्के स्म स्यायि असमापि स्या

कमं भिदा ।

सायणां स्मयप्रौढां सायिवानां कृत

।श्लेत इत्येवं विचाय प्रौढियो

तद्दे पण मानीम मुजः यावद्दी स्म

मातं । तद्धार उपपादयति । तद आवर्तितं

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

यदभावं भिका अस्यावठा]

48/B. अतो स्फूर्जित पादपद्म युगलं आलम्बि
I योली मरं शौर्या मारिवत मारिवक मायुत
विजयते शोपी जनो मोहनं अत यदकाय
तदामस्य निराकरणमव [illegible] किं येषा
यौर्य हृति स्वा स्वभाव इति राध्या लड्.रं
राव मरुणः वामनते अर्थ आवत्या रुणो
स्वभावोक्ति रलड्.ररावकृत। भोजस्य
मत रामयो पारडः यत्रार्थ विषय
विभाराय अर्थ आभिति इषे भेदमिजत
प्रति पायते। जायमानमियं आति स्वा-
भावोक्तिरपं शारदार्वकाः ॥ कि कइ ॥
इत्युक्त नयेन [illegible] उक्त श्लोक
स्वभावोक्ति उदाहरणं भोजमते वै
युक्तिः उदाहरणत्वेनोदाहरण। अतरेव शोप-
नीयम्। इदं काल [illegible] पूरकोण मनो
रवेपक। त्रिरत्नो दार [illegible] तकपाल हरि कर्तु [कि
48/B कारः —
II आयुवर्य ननु [illegible] किं धी
आयणार्थे प्रश्नो यथा मतप्राये तवकर्ये
कार्यं पुनः [illegible] स्या अहम्। आस्तां तत-स्व
नुभूति मामुवल [illegible] वाजी युधा [illegible] वर्णि
णी यज्ञा स्वरम्य मुरवेय यदि [illegible]
वाजी नारो दर्शनम्
अत युधि [illegible] कपे तदन विहतव
[illegible] दोव हनन मेव
आरामेन्द्र नरेन्द्र [illegible] तय हता [illegible] परिम्राठे
निधाय किन्तु रमणीत स्वराज्यं [illegible] कंवजः

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

~~श्रेयस्कर~~ शोभनम्। अत यत् सौकुमार्यं तव मङ्गल
रूपादि लावण्य रावं वामांगसूपादि भारा कुलि
विकर। नभि रामं वहते स्वर्ण पुल्ल शास्ते
अप्रत्यु बिर आपार [illegible] ।
48/B इत्यत ये दोष रसव रूपा कान्तियों
I शारुणो भूत ~~अनुमान~~: अनुमान: वा तिभव
आत्मोन्माद: गलम गुवयस्त न जात गृही-
णां तस्माल्लु निरस भवदेष्य क्षराणां ~~विस~~
विकार: । तस्मा कारा स्फुट हेमु दमिलं स्त
मु यादव औचित्ये जो रस विश्वरस्य
नामानुक भावः प्रकाशः। मार्मिक मता मु
राशि तप भाजिर शर्ण मरतां निणायन
कोपस्खत पाहित्य व ये तु र्वदनम्।
तमापि रेहक ओघन मपारस्य त माला-
स्यं पुरुष भोपि यजि भजत पुष्कर
दर्भ शतम्। इत्यादिषु कर्तअतया
निर्णतिस्य वस्तुनो पकृतिश्रम उपाकर्षेन्त
शताकार भेदः। तस्य तस्याय दनुवदणाल
मनुजैरां किं अनकोशानदो अहमिह वाक्तनाम
47/B मरवाव शिरीषेन ज्ञलधि भवांश्रयज
II शाति जड्डुम कुलालता उक्तं भग्ना यत्नत
कि इरो भुवि दुरवस्थ शुभ्रीमुक्तं नाना
भिदुपतं नति ते विवेकः। उत्तुङ्ग आकाशपादि
कास्तनया। ~~[illegible]~~ हठा शिति
वदेति तु रिजेठाय अत वीर रसाकारो
कान्तियों स्थावि रस दव न ल अतिरिक्त
वाल: शीलन मार्ग यच्छिति येयं अत्यन्तमा
पादयानि स्वारं प्रल मास्पद। प्रियं स्वरवी रुरमा

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

रा को द्युतिं। कंसारिः कमलं करे विर-
चय्य हसन्निव लीलया युतं स्त्रमाह तव विलोक
हेतु भवन्नाम मायां समदम्]
48/B [अत्र द्वितीय स्वभाव समा। क्वि इति स्फुटम्
I अत्र स्वकीय धर्मतः अन्यानि सर्व स्वीया-
यानि रूप तत्स्थो यथा कुमुद नादिश तम्
कुपे तद्धर्मरूप गिरिशमति धवल तारकः
प्रेतह वक्त्र शारि चैवल धवल इत्यादि
द्वितीयो यथा कनक गिरीश
तत्र कपीश योगिन वार्कमंहस्त द्युवनत
प्रबोध करणा भुजवर्णधराम। उद्
भवा लक्षित तामिव हेमो मणि स्फुरण
वाति शुभाशीर्षाये बहु वर्ये विद्युत् इति
विभाव करज मनुपम य यथाह—
श्वेतोदास्तु भवन्तु वाहु लीन शुभ्रैः धवलैः
नक कपत्ना सर्व तेमन्नसा विस्तारिता]
[प्रतीति सारूप्ये अभोहन प्रवृत्तिः। तस्य-
48/B पपत्ति कायित्वं तस्य योग उपान्त दुर्वलो-
II त्मा रक्तोपि मार्व कलु।
कद्वयित्रमात्मा । तामि व किञ्चिता।
विशेष दूरान्त जितविहृत यस्त जकाथः
फणीन्द्रो श्रीशयितं हस्त शव शिखा।
लि तथा तन्ना वृकत शार्दूल शाकुल दृश्या।
अत्र शावाक्ष कारा स्तरङ्ग समुद्रयेषु
रहस्ये च फिलायता शान श्यामित निकि मत-
वृत्तत यस्य ऋ मन्दान योके अत्र यद वृक्षाम
लक्षणं साम्यं तस्य दोषं गुण अति रेकेन का-
पलक्ष्य कापस्थ्य लक्षणे। कृपीर मा

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

विषयानु॰ गुणा कारा अतोपपाति: । उन्माद
नवर्जित: काश्चित् अत्र प्रस्तावे उत्प्र
।स्थि कुर्यात् इति अर्ल दृष्टि स्वभाव स्त्र-
माधि राजेन्द्र गुणा: ।

49/B राजा इति कृत चतुर्विंशति संख्या [illegible]
।यकादि वाम नोदश गुणान् इति । कारदण्डे भा-
मह सि हित गुण नियत मातो स्त्री के [illegible]
रसध्वनि मत सांख्य मत साधर्म्य अजुबोन
प्रशस्यम् ।

राजा भोज गुणाना इति [illegible] विंशति
चतुर्युया [illegible] ।

वामनोदशतानारिम थप्पु स्वीनाह
भामह: तेवगुव्य मत दण्ड [illegible] अ रगुणा-
ननदा मुधाति मल मुपकाण्ति ब्रूय काव्य:
आत्मा रस ध्वनि रत्नाकर यत्र भि भ्यौ
लो [illegible] रसफुर्ति काअ मय शरीरे
रसधर्मा [illegible] ना मा ध्ययाज: प्र-
सादमाधुर्य यारणाय स्वरुपे [illegible] पाति
पादन तथापि ते अज्या: [illegible] गुणा मरन
[illegible] सादृश्ये तमुन: पातिभा-
49/B तट उल्लाकार वकूल जितवस शरीरणाम
II तत माधवमन [illegible] दण्ड [illegible] ।
तृतीय प्रक्रिया [illegible] नाम साम [illegible] उजेत
कावि क्षिति तस्माद नि रन्तरकायाया निश्चि-
त्य युक्त प्राप विभारा: निरामयति तत राव
गुणास्त [illegible] रस गाध्य वा: ।
शब्दार्थे शौर्य रतयार्थेत ध्वनात लक्षिता:
उक्त प्रकारेण यो कुर्विंशति गुणावाडिव

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

वैशेषिकगुणवादिनां च सर्वेषां अभिमतमिति
तस्मै नावतरण शब्द गुणानां कथं धातव
रसशोधरा अनुत्थ भवन्ति। बहुत्वेन
शब्द शब्दार्थे सोपरत्वेनानुपपत्तेर लक्षणा
याल्लक्षिता शब्द गोपाल स्वाभिमताभि
20/B ओजो [illegible] समासा बाहुल्य [illegible] सन्धि
I घट ~~[illegible]~~ नाम ~~[illegible]~~ माधुर्य अगुणता। ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ द्वित्वे सन्धि दीर्घ समास वर्जा,
संयुक्तानां च व्यञ्जनवर्णे त्याज्या तेनैव
अन्येषां अनु ~~[illegible]~~ यजविभिन्नेषामवनतेन
दोष: इति च प्रति पादयति
विशब्दिके केवल संयुक्ता क्षेत्र भूरणि।
न्यस्तानां समाव शोभा भूषण याति च-
ति इति आख्यातम्। उदाहरण 2.2।2
मनुष्यो समभावेन भारित भुवना रङ्गा-
सरपान्न वासनाविश्च अन्नं, कल यत
वमर्वि श माः काल ।
ओ ओ आ 2.1 अतिकर मुखा मम्न चरो।
विनानां शठ तीव्र रक्षिक मनकोपत्रा-
रिपुपदवते मो राधयन्तु उन्मत्ता नां
20/B मन स्थातव्याना गुणानां अनुकल
II देहनावर्ण हेतव: प्रभवन्तीति प्रतिपादयति
मारनवो नेदशास्त्रमें ते ~~[illegible]~~ पलवर्ण
शोधरा:।
शब्दानु गुणार्थ, अनुक्रमे केपर्म वर्ण वृत्ति:
आख्याते तासां गुणा अनुकरण क्रमं प्रतिपा-
दयति। द्वितीय तुर्य वर्गे [illegible] टवर्ग णकार
[illegible]। संयुक्ता विसर्ग [illegible] दीर्घ

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

रेफश हूस्वि माधुर्ये अयुक्ता वर्णा-
नुस्वारा अहिंस्युताः । अवृत्तिर्मध्यवृत्ति
र्वा कोमलापि पुं रचिता अत्र प्रशस्यता
कथिता वराज [illegible] लद वर्ण [illegible] ङ-ण
नमा नल वर्णाः हूस्वे रेफा इव अनुस्वार
सहिता असंयुता इति वर्णा अनुप्रासो
1/13 अशब्दी [illegible] यत्र प्राणवत्ता प्रतीयते ।
14/B ओजो नीति वृत्तिर्ललितक निपुणापर मेलना ।
II यद [illegible] प्रसाद कल्पनाथ्यवर्ण प्रतीयते
हेत । सर्वे श्रेय [illegible] आख्यायन , इति तो प्रसादे
ति यत्र पद समायाति तत्र. इत्यानुगुण्येन
कोमल पद [illegible] मेलनाति अत्र [illegible]
था, [illegible] कल्पेना [illegible] , इति ता यथा —
कुलीर [illegible] कु [illegible] लीय [illegible]
[illegible] प्रकार सुबी मानो [illegible]
ना ना [illegible] नमः यद्गीन [illegible]
[illegible] इत्यादि [illegible] अनु-
[illegible] मधु [illegible] मधुर्या [illegible] वर्णनाः
निमान [illegible] रीति [illegible] सत्यपदयति ।
21/B [illegible] वर्णानां मयर्ग [illegible] दुर्लै
II तं माधुर्यं [illegible] वर्णा इत्ल [illegible]
यामिनः [illegible] दीर्घ वृत्तिश्च कल्पनौजः
प्रकाशने माधुर्ये गुणानवेः प्राणवर्ण
संयुक्ता वर्ण दीर्घ [illegible] वर्णा दुर्लि
[illegible] दीर्घ समासा कल्पना ओजः
प्रकाशने भवन्ति [illegible] — यथा —
राजे [illegible] यश्च [illegible] [illegible]
[illegible] उ [illegible] आदि [illegible]

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

इति तरङ्गरौ स्तम्भ घोलोदयं। ध्यो है
मायेनल मृदुङ्गे पश पआङ्कष्ठूत स्वस्ति-
हर यत्र श्रम वस्तु विनिर्जिमि मीमे स्तुर्भी
जये प्रणयाः। अत लघु प्राणनामाडि वर्णा
नामुपानते केवटित घोषे वस्तुनापार
(विष्णुरतया इति नाम मालते पानेव ते म-
33/B मिवितम्। शीं यौडित स्तेषां गुणा ल क्षण-
I मपि कुरु मर्वति प्रति पाद जाति।
उपाजोनुपाठ मुख्यानां रघु जाल कुरुरि
संज्ञि नाम। प्रमवार्थे नोम येषां। हस्याति
र्थ स्तडि [illegible] सोरता। इतौ मर्द
यतदेशत ध्या केयय [illegible] कुणो नानुणौ।
[illegible] प्रमवर्त पारापालि कायुनारव
[illegible] त्व डि किया। कनरि; काउ रौभा-
यानुणा [illegible] देवृद्धि नेतवः। अल-
कुरारा इति य यदुमत कश्चन युक्तिमत्।
इति तत्र स्तु, सौदि पा इत्याख्या रक्षा, मस्त
गुणामनोः। कामलवादा मज्येत
प्राक मस्ते गुणो यदि स्तो कार्यदि
भवेत नाम अवतार स्तद्वा धुवम्।
(एवं रक्षोचित गुणा अस्ति के उर्व
34/B वृत्ति नाम। रघ नामेव कामे स्वे मामवः
II प्राण जीवितम्। रघं वे अमत मामुर्या
हृदाभि इति मुमतर्वा। प्रस्तादनि स्तो
पा [illegible] इत्यौली सौदि भाजः प्रका-
शि रामर। गुणानामेप्रधानता कथना
या हृष्य रत। इति;। अप्रायाना
दना लते पारोव प्रति पादितम्।

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

मुद्राः राशि रत्ना भि अजुत्ता-मा थु-
त्माज: प्रत्नाना भि आकृति उत्ते तत्र कुर्ण
तत्र कृति युक्तं केपनामेव आमन:
काल जीवित मात्र—
तत्र यारमा थुओं भि अजुतं केपनं
मुद्राभिः प्रत्नाद थुओं भि अ जुता पा इत्या
रि रति माज; प्रैकाशि कां य बौद्ध
मुन्नर्वा वतद युक्तम्, । युणानां पा-
था न्या तत्र र तन्न कृते कौ पना यत्थ्य
पा था नेति । यू विना काल अवहारो
न भवतोव । तौ स्वलु युणाः । लक्षं
काल युणाना वस्थ्यादथ्यौ भाति इत्य
कारिणां ये धर्मा इतं स्वलक्षलइ्ारो
इति प्रतिपातम् । उत्तं शाक्या, न स्थ-
य रत्नेन विशाति अत्था विशिष्टे राम-
स्थयदि युणो : कालेन अवहार: उत-
रथ्यो मत: । यदि समयत्र स्त वा सम-
स्त युणयो शोदि वा इत्या प्यो नर्त
मरिहा: काल अवहारो न सम्भवते-
व । यदि स्त्व मत: तदा अयज: प्रभृति
कतिपय युणवति अदावत प्रवल स-
रिन रुत्थ्या: पाज: प्रा प्राय कुल
रातेप थुम: इत्यादि शास्त्र वाक्योपि
निवृत्ति वा प्रवर्तमानं काल अप-
वेर्थं कीबा वारकयितं प्रारातिति तस्मा
द्भुमम धाप्ति न करस थति लक्षण-
म । किं य काले ...तेषु यिदलइ्रा
र प्रथानेषु । रुप शं प्राप्ति ... रन्नेव

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

[illegible]

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

[illegible]

54/B [illegible]

II [illegible]

56/B [illegible]

I [illegible]

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

आ

ना यित [illegible] इति:। ननु रसानु [illegible] नु गुण

वर्ण विनिवेशो जाति कुल वर्ण नामा कीर्ति

वीर्य इति काव्यप्रकाश कृता प्रति-

पादित:। तत् कल्मष वस्तु काव्यस्य

प्रकाशो नियमेन रचना [illegible] वर्ण

नाम्निवेशेन प्रतिपादित इति येन तना-

ह — गुणानामित्य विवक्षित येत

रसते ध्वनि नीति।

गुण रस इष्ट येन [illegible] तदैव निष्पा-

[illegible] नहि येत येत

दैत रस रस नियमन रसा वाच्यावस्था [illegible]।

यता। गुणाभिमा रसइष्ट येन अ-

स्मिन् पक्षे रसादय:। रचनायामि [illegible]

यन्तारस्य दाहिच्यो वर्षा नहि।

यथा कवेर्निरस [illegible] इष्ट कृषि तस्य

काव्यनायां काम पौरस्य रस [illegible]

यो न हा;।

(स्वामिन् आशा य प्रलक रस यदि

रस उपयुक्ति आज भावे अत घोषेण

६४/B प्रकाशो नियमेन रचनां द्वयं अत अर्थत

II वामनोमत रीति तामा म प्रारिजितौ वै

ध्येव काव्य प्रकाश कृत रचनाम इ. [illegible]

वर्णवर्णो वृत्तै: प्रलक पूर्णवर्णा पादाने

कृतेपि वैभाजा माणि पूर्ण [illegible] औपाद

नाम [illegible] ध्वनिकारोम रमणो यथा

प्रतिपादनेन काव्यकृत पारि रीति प्रति-

पादिते भवति। यथोत्तम —

थाभा सदीप संयोगो पवन् [illegible] स्थाय

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

रचना । विरोधिन स्तु [illegible] तेन वर्णा
त उद्धृत:। अत्र माना समासेन मध्य-
मेन च रचिता । गुणानामित्थं तिष्ठ-
न्ति माधुर्यादि [illegible] नानि रसा ।
रसानां स्वरूपे ये तु औचित्यं वर्ण्य
28/B वाक्य आश्रित (यामकोऽ) । तथा अर्थो वक्तु:
I कवे: कविनिबद्धस्य भावस्तुनि रस-
ते रचनाया स्वातन्त्र्यम् । अस्य त्वे पुन
रस्वातन्त्र्यमेव रचना [illegible] तदा [illegible] ति
पक्ष स्वीकारे वक्तृवाच्ये प्रबन्धा
औचित्यमौचित्यं [illegible] च नानुवर्ति ।
तदानीं प्रतिकूल वर्णानामपि दोषोपि न
भवति । गुणास्तु [illegible] नवे
मित्योरस्मिन् पक्षेपि न दोष: [illegible] अभावं
योरयम् । गुण वीर [illegible]
संक्षेपेन इत्यत्रैकैव पक्षे [illegible]
दोषाभावं युज्यते, तस्मादेतदत्र अति
प्रिम पक्षद्वयं यदुक्तमेव [illegible] कारम्
रमणीयम् ।

अथवा [illegible] नायास्तु रसानुगुणतामनि
ऋतादोऽस्तु गुण स्तु माधुर्यादी
न वेद्यम् ।
दीर्घे प्रति रचनानां [illegible] ज-
नि इति ।
अत्र च वर्णा च सर्वत्र परं औचित्य
भवति ।।
29/B (रचना पर[illegible] गुणानां स्वीकृत-
II त्वाति —

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

वस्तुवाच्ये प्रख्याना मौलिकौ क्वचि
ना भवेत्। जातिकृतेन वर्णानां दोषोऽपि
न क्वचिद् भवेत्। गुण संपादने दोषोऽपि न
~~गुण~~ दोषो दूषणम्। इति तु।
~~दोषो भूषणं~~ २ दोषो भूषणं नैव
भवेत्। यदा तु मध्यमे तस्मात् पक्षा
द्वये ध्रुवम् दुर्लभ किंचित् स्यात् तावत्।
गुणानां स्थिति कथं माधुर्यादि
~~…~~ अनामिता रसा स्वीकार्य मे
हेतु कोऽपि वस्तु वाच्ययोः
इत्थं गुणस्वरूपं येन प्रोक्तं तत्र मि-
थ्या उक्ति क्रियते स्थित तदा तारसा यो
देयो वाच्य मायान्ति यमकं हेतवो
भवन्ति। गुणपरतन्त्र संप्रयोगेनैव
रसेन पुष्टे रसादय स्य स्वयमायाति
8/B (पाठ्यानुसार स्वभाव स्वयमायाति
I तेषां पृथक् पृथक् भेदा काव्ये
भिन्नलक्षणम्। सर्वे सहृदय श्लाघ्या
श्च, मम मत साक्षात् स्यात् ते।
तद्देयानां च सूक्ष्म स्वरूप शब्दार्थ पर-
स्परम्। यो जनस्याति काव्यानि
~~…~~ शब्दार्थौ कथं स्यात् ते तस्मात्
ध्वनिगुणैः अत आर्याच्च महीयस्त्वः।
माधुर्यदेश माधुर्य तत्त्व हेतवो यत्र
~~…~~ प्रवर्त्यते अन्योन्यं भिन्न
माधुर्याणां ध्वनि गुणैः अत आर्य
चितास्थानां तयाणामपि प्रत्येकं काव्ये
भेदाः स्ते ये सर्वे स हृदयश्लाघ्या श्च।

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

मङ्गलाः कुतरा श्च भवन्ति तेषां सर्वे-
षां तद्दवानां च वक्ष्यमाण लक्षण निरूप
णोऽङ्क हेतु रूप श्रं श्राविद्यां परस्परं
योजने याति इत्यन्ति का आ)
(शृङ्गार करुणा शान्तेषु माधुर्य मेव
27/13 अवस्थितं भवति। ओज श्री भव
A विशेषोजस्व। अत्र च सर्वेषु द्विरुक्ते
शान्ति पराक्रमाक्षर स्वच्छ दीर्घतर
वृत्ति रैफण यंबोबेनामा स्पष्टयवति मेव
प्राति भापयति प्रसाद मेव प्रतिरूप
यती सर्व विरस्थेम्
प्रसङ्गानुप्रसङ्गेन गुणानि तय
निर्णयम्।
तत्र प्रकृतानो विरामन पुरस्सरं
काव्य भेदानुनिरुपति सर्वं निर्दोष गुण
वद् अलङ्कृत रसात्मकम्। काव्यमिदं-
तेम मध्यम मधमं चेति त्रीतितम्।
उत्तम क्रमेण दोष रहित नित्यगुण यौरा
वद लङ्कारा लङ्कृत मात्म भूत शृङ्गारादि
रस वका अमुकमाकम् मुत मध्य माधमेन
मतेन निकप्रकार भवति। निःतया स्थापि
काव्यस्य रसवत्त्येव काव्यं प्रतिपादितं
प्राशेव। तेरिबानामपि का आधे मुत्तर कत
29/18 प्रति मिदेशीक माधव यौयिनु जन्मान त्रिमाल
29 शृंम राज सकल राज्य धुरन्धरस्य
1 सकल विद्या निदान सतस्य भोगनाथा
स्य जन्मान मतिमात रसायनाय तस्य कृत
बल्लङ्कार सुधा निधौ काव्य मार्गी प्राति-

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

~~[struck]~~वर्णं नाम प्रथम उन्मेषः ——

X —— X —— X ——

२४/B (का अनिति ~~[struck]~~ सहस्रों परिच्छेदमुं
4 केनापि न परालभ्यते । तेन कारणेन प्रथम-
ध्वनि श्रुति स्थल अ३. योः का अ योक्त्वमत
दुर्विभाव्यतया मार्गोप देश मात्रं कृत्वा येन
कामे येरन्त नानिया विस्तारक स्थात इत्युक्ते
भवति । इत्थं का अ प्रयोजन तत्कारण
तव रूप तो द्वेशे तद्गुण तेवल इत्याद विवेक
कृत्वा वक्ष्यमानानां उत्तम मध्यम का आनां
य प्रति पादन क्रमं प्रति पाद्य सामान्यं
प्रति पादनीयानां का आनां शब्दार्थे स्थल
तया तयोः प्रति पादन मादित आरभ्य इति
द्वितीयो ल्लास प्रति पाद्य मर्थं प्रति पादयति
सर्वेषां अपि का आनां यस्मात्
शब्दार्थ रूपता ।
तस्मात्तयो स्वरूपं हि प्रा ब्रम्येन निरूप्यते
इति श्रीमत पूर्व पाश्चिम दक्षिणान्तर
~~साम्~~ुहा धिपति गङ्गेश्वराज प्रेङ्खोकि-
~~[struck]~~/B — ता त्यो ~~बा~~ता तोन सताप्रथाने इति
60/B मन्वते तन्मत प्रति पादनं, स्वमतो मत
1 दौविध्यं विरुद्धमिति तदपि तदपि प्रति पादयति
तात्पर्य कोन मस्य के केयिदा ल इ कारिता
अनुवाद्यं मर्थानन्द विधेयार्थ परत्वं
तात्पर्य मिति क्रमपि आधार मभि केत्य
तस्मत्प्रतिपन्नं मर्थं तात्पर्यार्थ मडी, कुर्वन्ति
इमा सम्प्रत्यम्रजु क्रव यत्नुको .

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

प्रयक्त मेव स्तुम नोचित क्रम इति
आत दर्शनस्य यक्षु दक्षरणा बाध्य [illegible]
यारा [illegible] त कुवाक्यन तेहि शोध्यानी
तदेव योग्य विधेयम् । त हार क्रमेव तात्पर्य
म । राक्षा कृति रसान्तर्गत यं चित दोष्या
क नोचित दोषाये रातेषां वाच्य लक्ष्य
आङ्गमानां तयाणाम् व्यञ्जनां सर्वकारे
भङ्गश पाइति व्याङ्गार्थ । इति ।)

— श्री —

29/B (श्री गुरुभ्यो नमः — श्री रस्तु

1 क्रमेण शब्दार्थ भेदं दर्शयति —
इह वाचिक लाक्षणिक व्यञ्जक - नामान
राव शब्दाः स्युः । इह काले [illegible] अनुक
शब्द स्वीकारः कं मन रस धारणा
राव स्थापते — शास्त्रादिषु अनुक
शब्द वार्ताति न शृत भावेति शङ्का ।
अद्यास नाय वाच्यां यो नव्यं जुक
शब्द स्वीकारं युज्यत इति दर्शयति तु मर्यां
नष्टु दिशाति अर्थाः य वाच्य - लक्ष्य -
व्यङ्ग्याः । अभिधा लक्षणा आधार समयो
स्वयो रक्तिबोध [illegible] योरुपादिरसादि
रूपः कारिये दन्यो ने काले समुपलभ्यते ।
अतु अव्यय राव तस्मात् व्याख्या लक्ष्य अव्यया
त्मनः काले क्रिया अयना श्रोतां
कस्मात् दौवन्त स्य शब्दा स्वीकारि प्रति

60/B पादितम्) (इति [illegible] तीव्या माहदवकृत
I मेवेति विपरीत लक्षण मेवेति [illegible]

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

या होज्याले। अत्र स्वरूपाति पाध्याया
स्वपकारावकार वरयो स्योजस्य योर्ज-
न्य धा प्रस्थापनाय वैघरीत्या लक्षणा ने-
ष्टैवम् —
शारदा कनक काटे पाटेत तनुर्वा कीर्ण
केश रचना
कुर्वन् काजन केलि मेव कुमते प्रलेष
लक्ष्य इशाद। वाशो श्रावणा वीटे का
विकरणा [illegible], स्येटेन मेव मामय
स्यात स्त इम राज मांश विधाय स्थैकापि
[illegible] कौकिनि
इत्युदाव भिधामूलं याति प्रश्न इशान-
मयोन ततापि अशेनमुख्यार्थो बाध्यते।
बाध्यतत्वमिति शायि तत्वमिति नौर्वा
नरमिति चेत्। न बाध्या तिशयो स्वभाव
भेदात्। यदेकस्य प्रमाण पराभवत्व
मन्यस्य स्वाहेतत्वं योर्न इति विवेकः।
तद भेदे विघातीति बाध्यो: पौर्वापरी-
60/B करणाय पश इ.१ [illegible] बप प्राकत्वं तस्तो हि।
II ओजुकता सर्वेवा मयवो नां धकारयते
प्रायः। प्राय इति तज्जातियत्वेन ओजुकत्वे
[illegible] व्यत्याम्। न तु [illegible] तत सर्व इति
निक्षत्वेनापि श्राभियारात्। क्रमेण तेषां
उदाहरणानि —
सोजयति स्त इम राजस्त्राधि वोन्मो सा-
पणोपि तत्वावि धे। किमिति कृपाण हाणी
वदना वव तरति वारिमे नोपि तव
आत स्त इम राज स्त्राधिपा मालय २२५

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.
CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

विपरीतां सा अत्र वक्त्रारोपितं प्रयुज्यते
इति उच्यते । व्याख्याने अयुक्त उदाह-
रणमिदम् —
श्यामेवेन्दुः सा यथा विभाति सतता सविधे
स्थितिं श्यामा याति ।
वर्णयता कृतिं मोनितरामुप महामहत
भवता अत्र सायणार्थस्य बलं भासितमा
याममार्गमेव तेन मोनियामितौ (त्यर्थम् ।
64B लोके तावत् हेतु पुरुष प्रवर्तित
I शब्दार्थ नियम रूप संकेत ज्ञानं ।
इहायो अर्थक्रियार्थं मुख्यारितदर्थे
सामान्य ज्ञाने सत्य अ...क्रिया करण
रूप विशिष्टार्थ प्रतिपत्ति । विपुरतया
गृहीत संकेता एव शब्दा विशिष्टमर्थमु-
पपादयन्ति । तस्मात् यस्मिन्नर्थे गृहीत येन
यस्य शब्दस्य गृह्यते । संकेतः तस्यार्थस्य
शब्दो वाचकः अभिधानाभिधान पक्षे अवधाने-
नापि संकेत तस्य गृहीतत्वात् । अवधानेन
लक्षणा प्रभृति समता । वाचक मुक्ता वाच्य
माह — अर्थस्य जाति गुण क्रिया च द्रव्या
त्मक चतुर्विधः यस्मिन्नर्थे शब्दस्य अवधानेन
संकेते गृहीतः । स ... या वो जाति गुण
क्रिया यदृच्छात्मक नेयचतुर्विधः । चतुर्वि
कारणमाह) — (पर्यालोचनात् पना २२)
61B व्यापारतया स्यात् : स्वाथित स्यात्तस्य वाच-
II मन् । पूर्वत लक्षणा तस्मात्तु तरता । विधेय
वाचिते अर्थस्य अनुयस्य प्रभा सायण
सचिवायतं संग्राम राजस्य पश्य राज्य-

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

मिदम्।
विद्या विनोदरसिकैर्वि बुद्धिर्बहुमता
योग्युम्। अत विद्या विनोदरसिकानां
विदुषां बहुमानविषयी भोगत्वेन स्थायि वाच्य
तत्वेन न च राज्यनिरत दुःखम्। तेन च
राज्ञो निरशोभक्ष पितृविमतत्वं तेन च
स्थायित्वस्य स्वभारस्य राज्ञो आपादन्ते च
दुष्प्रयो नात्येकदर्श नादिविनोद रसिकत्वम्।
तेन च रसिकानां आत्मपणी ध्यत्वं भाषि-
तानां विबुधानां नशिक्षत्वमाधि रूमृता विश्य
भजते। राज्ञे इत्यस्य स्थान बहुमनीयत्वं
प्रति पाद्य प्रकृताव वाचक वाच्या
दीन क्रमेण प्रति पादयति। शब्दस्य
वाच्यो यस्याक्षा ... तितं कर्वीदितेन
62/B विधि निषेधार्हत्वेपि स्थानोत्पाद रा दे
1 ति तेपि स्वलक्षणोषु प्रतीत्युपालभ्मा
देश स्वलक्षण विभागाणां गौरुलस्य कउ
मिकृ इति अपदेशानां विबध विभाग नौचित्येन
पर्याय तापत्तस्य स्वलक्षणो संकेतो न च अ-
हेत इति बोधाव कमद् यद्दस्वा सामने वाह
कत्वे नादि कथं तदृम राव संकेतः हेतः।
तत्र प्राणपदो धर्मो जाति रिति अवादिश्यते। गौ
स्वरूपेण न गौर्नापरा: सात्वाज साध्न्या
तु गौरिति वाच्य पदीयप्रति पादित्वात्। बालव
यु मत्येव गौ गोर्भवति स्वरूपेण, गौबाजे
न भवति महिषादि बाजे न भवति जात्यन्तरा
नित्वात्। जात्या लब्ध सत्ता कस्य स्व-
लक्षणस्य वैलक्षण्यकारि इत्यलादिहि धर्माः

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

गुणः साध्यो धर्मः पुनः कृतादि कारक
ग्राम निर्वर्तितया पूर्वा परीभूतावयवाक्रि-
यावयत्यादिः रावं वस्तु गतो धर्म इति
समाधि प्रति पादितः व मत्य (आमित रपरि
64/B मेतवाद समाश्रित अस्ति बोधो हि दृश्य ।
II शो शुक्ल च लङादि प्रभृतेः पर्याय तापतेः
अमता समयोनकृता यद्यपि न वात वि. वि.
निषेधार्हः तद्धर्म राव वास्तव वमतृ यद्-
च्छा निवेशितात्मा ः वस्तुतोच्च व धर्म इति
कृ साध्य इति । भिद्यते द्वेधा ।। हि द्रोपे
पदार्थस्य प्राण विशेष प्रदान करणा आम् ।
शुक्लादि । भै गुणान्यो विशेष यन्वस्तु लक्ष्य
सत्ताकम् सा अ साधः क्रियावयव प्र-
युक्ता मार्गे पारि भूतः यादृच्छिकस्तु संज्ञो
नि संज्ञा समानिवेशितो वमता । तस्माद्-
पाधि भेदा च्य चतुष्ठ धिहि प्रवृत्ति रिह शाब्दि-
क्य गादि महा भाष्ये कृता । स्वलक्षणस्यैव
कार्यो त्वस्ति वदन्तिः । द्रव्याश्रय सत्ता
64/B भिन्न तत् प्रतीतः अपाश्रयः ।
III विप्रवृत्ति धर्मो च निर्गुणो गुण इष्यते
कर्तादि कारक ग्राम निर्वर्त्यो सत्व संमतः ।
पदार्थो आख्यकर्तृ स्थैः क्रिया विद्धिः क्रि-
ये व्यते नामेति तथा ना ग्रेत संज्ञा शब्द
स्यत ध्वनिः । प्रतीति भेद मात्रित्य द्रव्य
शब्दा पृथक् कृतः द्रव्य शब्दस्य साधार-
णा नानार्थ पृथग्वरा लक्षणम् । यथाहुः ।
यद्धि शब्दते कि अन्त द्रव्यमिति हेयते । जा-
त्यादि रव्यतस्ता द्रव्य अत्वमुपलभ्यते ।

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

वस्तूपलक्षणं यत्र नाम प्रयुज्यते ।
द्रव्यमित्युच्यते सर्वो भेदवेदनविवर्जितः)
(रूपं संक्षिप्यशस्तु गृह्णामि । वयि आदौ
63/B स्वलक्षणं — धीरत्नस्य शब्दविषयावृत्त
|| शब्दा इति स्मृतिः । ध्वनिप्रकाशितं शब्दस्व-
रूपमेव धार्यते नेदनादि तबीजा यामत्येन
ध्वनिना सह । आवृत्तिपरिपाकायां
बुद्धौ शब्दावधार्यते

इत्युक्तनयेन डित्थादि सर्व पाश्यमस्य
ध्वनेर्बुद्ध्या साकल्येन स्वीकार्यं क्रमतोऽपि
वाऽति साकल्येन गृहीतक्रमं अन्त्यस्फोटं
स्वरूपं वर्णात्मकमस्य स्वरूप प्रति
रेकेण जात्यादि स्वभावादुपायशून्यशनैः शब्दा च-
दृश्यं येव सन्निवेश्यत इति संज्ञा रूपाय
दृश्यात्मकः सर्वे शब्दानां यतुल्यत्वेऽपि प्रवृत्ति
रिति महाभावकारणमुक्तं । भिन्नं च । भिन्न
धीशब्द धवलादिषु यद्यपि वर्तते केषा
65/B स्यान्माधीततस्य कटेतीति केचिद्द्या
I ना केटेषु कटे तामियात् । केटेषु द्विश-
ब्देण पदोऽपि स्यात् केठाय्यथा ॥

केटेनार्थं पौतमत्वा पातिरूपाक्रियामता ।
यः कार्यं दर्श स्वशब्दानां प्रवृत्तौ स्यान्नि
कान्ध्यावम प्रवृत्तौ तु [illegible] क्रियवेका
शक्ता तावन्न वक्ष्यन्ति

अक्षिति विवेक पक्षः प्रत्यक्षेवितलपद्य
नमिह प्रस्तुत जाति विशिष्टा विशेष शब्दोऽर्थ
इति नैय्यायिकाः तादितर आवृत्ति रूपमा-
त्र स्वलक्षणम् इति सौगताः । तन्मतः प्रायः [illegible]

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

प्रस्तुतानुपयोगित्वेन ग्रन्थगौरवभयेन
न प्रपञ्चितः। एवं जात्याद्यात्मकत्वेन
शब्दानां प्रतिपाद्यत्वाभ्युपगमे तस्य वाच्यत्वं
प्राथमिकत्वं तत्प्रतिपादने विषये शा-
ब्दस्य प्राथमिक आधार गमिष्यामपि प्रति
पाद्यते। वाच्यत्वं मुख्यार्थरूप [illegible] आह-
64/B जाति [illegible] रिति एवं शक्तिर्बहु अन्य
II [illegible] स्तामिक्षातः ये: हेत्वन्वेष्या कर-
णीय शब्द शब्दाद् शब्द शास्त्र [illegible]
गोत्व वस्तुतो भिन्नः इत्यादि यत
भावेन शुक्ल शुक्ल इत्यादेकरूपयोः
प्रत्ययाभिधानयोः रागात्तत्र शुक्लादि
सामान्य अनुवृत्त प्रतीत्यनुवाद्यानि व-
चनानि तत् स्वार्थगुणतया [illegible] येषु
पाकादिवर्थापि या अभिन्न प्रतीत्यभि-
धानयोः रुपत्तिः। तथा काकादि सामान्य
डित्थ डवित्थादि शब्दानां भेदात
भिन्न रूपे डित्थ डवित्थादि शब्देषु सौ-
शल्य मर्यादया जाति लक्षणं भिन्न मानेषु ड-
वित्थ यदि वाच्यत्वाभ्युपगमे नाभिन्न प्रतीत्य
भिधानयोः रामुद्भवः तत् डित्थादि शब्दा-
मान्ये विद्यते इति शब्दादि नामिव शुक्ल-
वाक् डित्थ डवित्थादिनामपि प्रवृत्तौ निमित्तं
जाति रेव पुनः गुणादि शक्तिरिति प्रतिपा-
66/B द्यते। लक्षकत्वं च आधारस्य लक्षणा
स्वीकृतात् प्रभवति अवधान रहितार्थ ता-
त्पर्य वानारोपित शब्द आधारो लक्षणेति
शब्दार्थः प्रयोजन मूलतया मेव

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

लक्षणायां अर्जुनं न रूढि म्लानं यथाह
रूढार्थे विषये मत शब्दा एव विषयेऽपि
लावण्यादयः प्रसिद्धास्तेन भवन्ति न दुष्ट
मेरिति । ये तु प्रयोजन या भवन्त्येवेति
स्या कुर्वते । ते अत्र मासूहिता रूढि
लक्षणाया मुदाहरणानि लावण्य कुशलानु
लोम प्रवीणादयः शत लवणत्व दर्भ ग्रहण
लोमाद् राम पक्षे वीणा ~~[illegible]~~ वानां
मुख्यार्थो नामनुपपत्तौ रूढिं प्रयुक्तान्य
हृदयङ्गम त्व विवेचकत्वानुकूलत्व रमणी
यत्वादि रूपार्थान्तरं रूढि निमित्तं लक्षय-
न्तीति लावण्यादिषु रूढि लक्षणा । प्रयोजन
लक्षणायान्तु गङ्गायां आधारे तात्पर्य ज्ञा-
65/B भिधा मुख्या न इति तात्पर्यतः वाच्य-
॥ स्य मुख्यार्थस्य भवति तत्र मुख्यार्थे कारणं
अभिधा वृत्ति ज्ञानस्य शब्दस्य या आधार
स्य या भिधा शक्ति मुख्यार्थस्य भवति । त-
द्वाचक शब्दस्य अभिधायको मुख्यार्थो
भवतीति तत्त्वार्थं वाचक वाच्या-
भिधाः प्रति पाद्य सामर्थ्य लक्ष्य लक्ष्य
लक्षणार्थ्य प्रति पादयति ।
मुख्यार्थानुपपत्तौ शब्दस्य युक्त मन्य
मर्थं यदा । लक्ष इति रूढि हेतोः फल हेतो र्वा
शब्दा लक्षणेषुः लक्ष्यार्थं लक्षणात्वे आधारो लक्ष-
णा प्रभवेत आरोपमात्र शब्द आधारस्था-
न्तं स्थानं शर्य निवृत्त्यं ज्ञाति तात्पर्यानुपपत्त्य
शब्द सज्ञोति तात्पर्य अनुमत मन्य मर्थं प्रसिद्धि
हेतोः फल हेतो र्वा लक्षयति लक्ष्य मर्थं प्रति

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

शब्दो लाक्षणिकस्तस्य तदधिकरणतारोप-
67/B यते [illegible] तदधिकरणता। ऐक्येन स्यातिशय-
I पावनतादि धर्मद्योतनार्थं परिसराय स्वात्मान-
मूर्पा शुद्धे जहत्स्वार्था लक्षणा जाय-
ते इत्येवं प्रस्तुत प्रश्नांशे रत्नाकर-
स्य बीजं प्रतिज्ञानुरोधेन जहत्स्वार्था भेद-
तया विपरीत लक्षणायाः विरोधस्य प्रतिपाद-
नायाह — विपरीतलक्षणा नाम विसद्धृ-
शे लक्षक शब्दः। यस्या मनुपपद्यमान-
वाच्यार्थो लक्ष्यस्तां विरुद्धमर्थं लक्ष-
यति सा विपरीतलक्षणा। पूर्वोक्त मेवो-
दाहरणम्। उपकारिणा मतनुपकृतं मह-
मह भवते त्वया मानमनुपकृतं स-
विरुद्धं संयुक्त माधिकृत्यर्थ-
विषय बीजं द्योतनाय लक्ष्यते। इयमेव
व्याजस्तुतेः बीजम् —
तत्र। क्रिया [illegible] इ पातिंद्यौ शब्दोय-
तान्य माक्षिपति।)
(यौ बोब इत्यादि सुदाहरणानि उत्त-
रत्र वक्ष्यति प्रयोजन लक्षणा प्रसङ्गे। अति-
66/B यत् तु परार्थं स्विर्द्ध शब्द स्वात्मानं समर्प-
II यति सूपा शुद्धि जहत्स्वार्थ लक्षणाय
लक्षणा तया यस्या लक्षण शब्दः
परार्थं स्वे अथ स्वात्मानमप्यन्त समर्पयति
सा लक्षणा जहत्स्वार्था लक्षणा
लक्षणेति च अपदिश्यते च उदाहरणम् —
राज्ञा याम्निवसन्ति यो मुनिवर श्री ना-
यणार्ये प्रभो तापितत्त क सहस्र

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

देवदत्तं स्पर्धां भ्रमण्या । [illegible] ।

यदि ते भिन्नमूढ़ [illegible] यत्र शब्दे की जड़-

डो [illegible] ता आत्मातु न भवः [illegible]

रीतौ वेदान्ता विद्या अपि अत शङ्का शब्दे

[illegible] मुख्यार्थस्य [illegible] निवासा [illegible]

68/B । [illegible] सामर्थ्यं [illegible] बोति —

विशेषण [illegible] कीण [illegible] वि-

शेषण इति [illegible] विशेषण [illegible] जातो [illegible]

तस्य प्रति [illegible] कोश [illegible]

[illegible] स्तत्रैव [illegible] समाप्त [illegible]

सामर्थ्यं इति विशेष्य [illegible]

अन्तर्वर्तित्वमपि [illegible] भावात्

[illegible] तत्र [illegible] यत्र [illegible]

इति [illegible] प्रयोगे कर्तृ [illegible] कुसा [illegible]

प्रयोगे कर्म [illegible]

[illegible] भोजन [illegible] तथा जाते [illegible]

[illegible] विना भावात् [illegible] देवद-

त्तो दिवा न [illegible] भुङ्क्ते इत्यत्र देवद-

त्तस्य वा भोजनस्य प्रति [illegible] त्वात् [illegible]

[illegible] पीनत्वं [illegible] भोजन

[illegible] लक्षणा [illegible] योगः । [illegible]

[illegible] इत्यादौ [illegible]

(अजहत् [illegible] स्वार्था [illegible] कविता [illegible])

67/B लक्षणे [illegible] अत [illegible]

II क्रिया [illegible] परमाक्षिपति [illegible] अजह-

त्स्वार्था [illegible] उपादान लक्षणेति च कथिता

[illegible] तथा [illegible]

[illegible] । [illegible] मुख्या [illegible] मया

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

आदृत्य वैदिकाः अतोऽनुपपद्यमानमपि
स्वार्थमजहत्याः शब्दातिरिक्त गृहीत सम-
य शक्यस्य प्रवेशरूपक्रिया। किं छत्रिणः स्व
शौर्यो रिणः मुखान्याम् हास्य अजुनाया जि-
पति। इयमेव समासो न्यादे वीजशा
स्तु कृष्य इत्यादौ श्रुतः पयाश्वमेतत्वेन
तत् प्रतिपादितस्यानुबन्धनस्याभ्युदय
प्रकरणात् ~~हि~~ काय श्रुत शीतरूपा जाति
सामान्याकारायाँ ~~[illegible]~~ स्वस्थानके दे-
शिकानुपपत्ते स्यान्मुचितमपि विशेष)

68/B (स्वर्वैतरान्यमात्‌ इ० तु इ०

I स्वान्याहवा स्वांशाय स्वदेशान
अत नवीन्द्र शब्दस्ततो औजशाति स्वर्षं य
शक्यशेन जडातीति जरद्गव स्वाधी
वं लक्षणा। तद्वै लक्षीशि पौर्णमातिकैः
णो देशकाल विशिष्टतया प्रतीतेः। शबं
शुक्लदमुखत गौणो मपि लक्षणा यामन्नः पा-
तयति। सामानाधिकरण्ये सारूप्या विषय
विवे समभ्यो: विषय निरिणें। विषये
आरोपवत्ता मातु लक्षणा स्यात —
सादृश्या सारोपा साध्यवसाना य लक्षणा
गौणी।
सामान्यान्तरत्वेन सानि विषामस्य
शुद्ध विषयि विषय युगशान बलादेन
सामानाधिकरण्य ~~[illegible]~~ निर्देशे)
(नत्वम मनीषन्ति इति भट्टमते रु-
68/B समते वेदान्तिनाँ मते च पञ्चक प्रमाण
II मत अनीपत्तेर्यो दिवाका दिकि

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

ननु माने ऽनन्वितत्वा अविनाभाव
निमित्त एव इति योजनस्याक्षेपः।
तस्मात् अविनाभाव सम्बन्धमात्र
सम्बन्धया लक्षणा । मानयोरा   केवल
देशकृत प्रमाण वैयर्थ्ये सूत्रार्थो घटते ः प्रत्य-
क्षानुमानाभ्यां दृष्टया वर्तते इति एवं अम-
नुक्रम । जहत्स्वार्थो मजहत्स्वार्थौ च
प्रतिपाद्य विभाग दोमत प्रक्रिया यो जहत्
मपि लक्षयति । अथो कौन
पुनर् जहाति न जहाति यान्ना । शब्द
स्वार्थो यदि जहदजहत् स्वार्थो श्रमा भावात्
यत्र हेतु वेद मारात त्वयणार्थ
सुन्दर भावप्रपाठाः कवीन्द्र।

40/B भिन्नानां निमित्त भाव मुपयान्ति एक
I योजना । अत को गौ शब्दस्य कस्यचित्
जाड्यादि गुणेषु लक्षणा वाहिक शब्दैरनु
नरञ्जि जाति यत गौरवम् । अस्मत्कर्मणि
प्रयोज्यायाः प्रवृत्ति निरापि दोषः । तत
परिहर्तुमन्ये स्वत्वादि मन्दम सह चारि-
णो जाडिमाद्यगो गुणा न लक्ष्यन्ते । नच
गौ शब्देन वाहिक शब्दार्थो भिधीयते । कि-
न्तु गौ अस्ति तत जाड्य मान्द्यादि गुण
सजातीया वाहिक अस्ति तत एव
गुणा लक्ष्यन्ते इति अताभिधानान्न
कारात् न यत्र गौरवम् । किन्तु यद्यपि
जाडिमादि गुणा लक्ष्यमाणाः न तावत् वाहि
कादि गुणवत् पदार्थ प्रति वन्ति कल्पना
स्यात् । तत परि जहीर्ष याचक साहित्य

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

साधारण गुणाश्रयेण वर्तितात् शब्दलक्ष्यार्थे
न तु जडिमादयो गुणाः शब्दस्य न महि
कुन्तत्वोपावकाश्याः । किंच शब्दा शेप पूर्व
कोऽपि रूपलक्षणा स्यादपा । सौविहित इति
69/B वत । विवक्षिता विषयस्य निगीर्णस्य स्वा-
II ध्यवसाना यथा गौर्वाहीकः । अत्र गौः
सादृश्यमात्रानुप्राणो कोऽपि गौण्या
भवतः । तदवच्छिकरणेन कार्यकारणता
तत्र च वैपरीत्ये स्वस्वामिभावा द्युमवाव
अपि तत्कार्यनिरूपण सम्बन्धान्तरेण
भवत इत्येकुभे अपि इयुद्धे भवतः । ननु
स्वशब्द प्रयोगवत्या गौण्या भवन्ति
कथं सादृश्यमात्रवति शौणकेति
अत्र दीक्ष्यमता उक्ता स्वशब्दप्रयोग
वति गौणी स्वमतेन तु सादृश्यवती
न कश्चित् दोषः । अतएव गौण्या
स्वारूप्य स्वोपाय अन्यथा उदाहरणं
भवता गौर्वाहीकः सौरभ्यमित्यादि
बुद्धि धाविकल्पमपि भक्ति योजनम् ।
स्वयम् लक्षणा अपि गोशब्द-
स्या च भ्रतं शास्नादिमद्रूप स्वेह
जारिणी जाड्य मान्द्यादयो गुणा
गोशब्द स्वौवाहिकानां मुख्यार्थ
70/B वाच्यो सोऽपि स्वं मामनुमापयेत्
I तत्साम्य तत्सम्बन्धो हि तत्र लक्षण का-
रणम् । गुणवृत्तेहि कपाया स्वत प्रतीति
स्तानुमा गुणवृत्तौ हि वां याद्य
स्वामग्री नो निकालनम् । केवल इ३।

तथा समासोक्तिरित्यत्र अलिङ्गेऽपि प्रतीति किञ्च
तुल्यादिषु हि लोकालिं शब्दस्य दर्शि
नं श्रुतम् । आरोपयोक शब्दस्य स्वार्थ
मात्रानुपपादनम् । इत्थम लक्षणे शब्द
वृत्ते स्वरूप पतितः । फलं लिङ्गे वा सर्वो
स्यात् तत्र शब्द स्वरूप प्रतीतिः प्रधान
कारभावेन वस्त्वानादर्शे शब्दयोः । समा
सोक्तिकाया अपह्नुतया व्यवहृत (इति केचित्)
70/B अर्थारोप मुख्येतर शब्दारोप इत्यन्ये
II सम्यगाख्याया एवा स्वारोप इत्यपरे । इय-
मेव समीचीना सरणिः । कामस्य अवस्था-
रे सर्वत्र शब्दार्थयोः अविनाभावात् यदाह
प्रभेदेः । केचित् शब्दारोप पूर्वक अर्थारोप
मुक्तं अपरे विपर्ययम् । अत्र योः पर्याय
शब्द यावत् पुनः । पक्ष इति यथोक्तं
योगेन लक्षणा तावत् गौणमपि आप्नोति
केवलं शब्दस्य दर्शं लक्षयित्वा
तिष्ठेव शब्दस्य मानार्थ करणं भजते ।
अर्थो वा अर्थान्तरं लक्षयित्वा स्ववाचके
न तद्वाचक सामानाधिकरणं करोति ।
शब्दार्थो वायुर्व्युत्पाद्य तयामेव
शब्दार्थयोः मिश्री भवति इति सर्व वा
शब्द प्रयोगो न लक्षणायामिति शब्द
प्रयोगे नियम भाति । यत्तु तत्र समा-
रोप स्वतन्त्र्ये निबन्धनः ।

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

74/B -I अविनाभाव निबन्धन स्याक्षिपस्य लोकाभिव्यक्त्या लक्षणा मूल आक्षेप इत्युक्तं भवति उक्तं च लक्षणाया अनुमानान्तर्भावो न ऐपत । तस्याविनाभाव अतिरेकेनुमानात् । लक्षणायां स्वसम्बन्ध मात्रणापि प्रवृत्ति दर्शना दिति अस्मि विवेके कारणं प्रयासः इत्थं गौणसारोपा साध्यवसाना च निरूपिता । सादृश्य मात्र वैधुर्य मात्रेण शुद्धा मुपजारवति सारोपासाध्यवसाना भेदा इरणो न स्पष्टीकुर्मः आयुर्घृतं आयुर्वेदम् । इन्द्रार्थी स्थूणा इन्द्रः । राजकीयः पुरुषराजा अग्रहस्त इत्यत्र अग्र मात्रेव च वै हस्तः अलक्षा तक्षा । सर्वे रूपेषु दारुणेषु कार्यकारणत्व तादर्थ्य स्व स्वामिभाव वा वयवि भावित तद्गत सर्वरूप सामान्ये निबन्धन या सारोपाद्य वसानयो इति ध्वनिवाद निराकरण पर प्रयत्नाङ्किताया

74/B I माणो वृत्ति विवेक स्वपक्षः प्रारब्धातः यस्मादभिधाया रूप लक्षणा लक्षपदि अनुमानम् । सर्व अभिधाया उपरि अनुमानमिति तृतीयोपि शब्द व्यापार स्सम्भवेपि व्यति । तस्यानुमानान्तः पातः प्रतनम पत्युक्तेन प्रकृत्नतः । गौण्यां लक्षणायां पक्षान्तर विकल्पनाकार भूतं मार्तिकम् ।

अभिधेयाविनाभूत प्रतीतिर्लक्षणोच्यते । लक्ष्यमाण गुणैर्योगाद् वृत्तेरिष्टा तु गौणता । अत्र अविनाभाव शब्द सम्बन्ध मात्र मात्रं न तु व्याप्तिम् । तथा चैतत् व्याप्ति विधुरेषु मञ्चाः क्रोशन्ती त्यादिषु प्रसिद्ध व्याप्ति लक्षणा विवादेषु लक्षणा न

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

प्रसजेत्, मधुना पुरुषार्थं आदि
स्वीकारोति जोत्स्ना वृत्तेरिव आदि-
प्रत्येव लक्षणीयस्यार्थ स्याहि हेः
किं लक्षणा।

73/B हा दुःखस्य स्वाप लक्ष्य:। इत्यादि तु
II सारोपायी इतर आवृत्त्या, मार्यकारित्वादि
I के कल्प। साध्य अवसाय माया स्थे
अभियारयोति अवस्थितम्। रातानु
येत स्युः लक्षणोदाहरणानि राण्या प्रद-
र्शयाम :

भिक्षावृत्तिमुपाश्रित्य सहस्रेभ्यो
उपरिष्टो नो बध्नाति जलाशयेऽब हिराजे राये
प्रयेतात् आपि, ना आताप प्रवाह, मुखस्थ
स भवान् जिवनु भवनु वे बाह तस्यां सावण
मानिवर्य नियत बामेव येवामहि। अत्रापि
प विषयस्य सावण मानिवर्यस्या साध्य मा-
नानां धनेश्वर जिवनुनां धनाधि-
पतित्व प्रकृष्टे जयत्वमति लक्षण रथ गुण
योगि वेन लक्ष्य मानानां परस्पर लक्षणा
सा वापि शब्द यामि समापितरिन्नु लक्षणे
नात्र अपि कारण ये कार्य कारिबबिवं कल्पम्।
74/B अन्य हस्त इत्यत मार्गा बयबी हस्तो हस्त
II शब्द सेतोति तः। अत्र गुणादयस्य माल-
पुन रूपधारः। यथाह वामनः-
हस्ताग्रो राहस्ता ययों गुण गुणे भेदाभेदादि
ति गौणयोस्तु सारोपा अवसान यो
र्हि सामान्य गुणोयोनां दृढ़ तोरे होत
गौण तेति युक्ता, उगत युक्ता विषय
विषयी साधारण जडि मादि गुण कारण
पूर्वक मारोपण मथ्यव सानं जायते।

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

एवं च चेतो आरूप साक्षात्कारो
अनन्तरं भवत्य मात्रयणो यामि तिष्ठ
तम्। फलं पुनः सौभ्यो स्वारोधायो। सो
रार्वा हि कार्योद् लक्षणयोः शब्द शक्ति सम-
र्पित तादात्म्य प्रतिपत्ति साध्य सामान्य स्व
स्वाभावा धीम भेद पश्या अतिरेकेण प्रति-
पत्ति देशान्तर तस्य आत्मा कार्य रोप
74/B सामान्येन लक्ष्यमानानां यान्य विलक्षणत्वेन
अवगम्यमाने यारे यं कार्य कारित्वं फलम्। —
I श्री नारायणीयं वदने विमोचनाय।
भावादं मागितवतां प्रभयाजनानाम्।
जातान्य मूर्ति वदनानि विमोचनानि यत्रा
स्वयं विलक्षितानि विमोचनानि।
अतानव यवान यावि भास्वायो
आख्यातणां विविध वेदवाक्यादि पद
विमर्शे कालानां वचन अरण्याना
विरचित वाचित वीणा वाद अस्ति।
अथ इति विलक्षितम्। कर्णं वायो
भवति भवने नारायण
विभो:। अत्रायमयी भाव:।
रातांशु य आरोप रूपकादि
वर्णनम्। सा इत्येव साना तिसृणो
वर्णनम्। एवं सोत्ता दोलया प्रति पत्ति
73/B रूप फल अह्नय भूत मुख जीवात
रचनां शरणमाल रचना मागीत वि
II भिक्षा वृत्ति साहित्य जल्पना साये
नि वाक्युन कालालाप पराङ्मुख
रूपाणां दोषलेन नारायण मोक्ष वर्य
उत्तरि मानवे प्रति पादितम्। तस्मात्
विषय विषयिणो [illegible] भवे यथा [illegible]

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

बोद्धव्यम् । आहि [illegible] न्यदवानल सु
वरम [illegible] श्रीमल्लकाशा। गीता
[illegible] मुल्लास्यं निरन्तर सुमन
सामुक्ल वृद्धि सुखामा। सर्वे सायण
माली वर्षे सकल स्थ धाव [illegible] सुमाँ
[illegible] मं मृमिपाल सुकृत समायं नामा
[illegible] अतारोप विकस्य सायणमति
आरोप्य माणानां [illegible] परमोल-
[illegible] वयां [illegible] भ्रम सुकृत [illegible] यं
74/B कारणं भवति। [illegible]
75/B यमानं [illegible] अद्वैत [illegible]
I प्रतिपाद कि यते।
[illegible] आदि तावकं जराति सायणा-
यं प्रभो [illegible] रोदसि [illegible]
माहिय मादि [illegible] स्वामिम् । अनेन
[illegible] सुमन सामु [illegible]
[illegible] विषद्रुम प्रभव [illegible] नामा
[illegible] पुष्पधर्मो यथा [illegible]
[illegible] इति इति विकताम [illegible]
[illegible] उदाहरु लक्षणं [illegible]
[illegible] अर्थे [illegible]
[illegible] भवति । आदि
[illegible]
[illegible] इत्यादि [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] आदि [illegible]
74/B लक्षणा निरूपितेति निरामयाति । [illegible]
II प्रयोजनवती [illegible] लक्षणा [illegible]
न रूढ लक्षणाः । [illegible]

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

[struck] वक्तित्पुमप[struck] या अङ्गभूत प्रयोजन
स्यभावात् कुशलादिषु रूढिलक्षणा
अभिधा शक्यत्वात् अङ्गत्वस्यैव कार्य-
त्वात्। रूढिलक्षणामुपेक्ष्य जहत्स्वार्था अजहत्-
स्वार्था जहद[struck] अजहत् [struck] स्वार्था
त्रिविधां सारोपां त्रिविधां साध्यवसानायां
चेत्थं षड्विधं लक्षणायाः प्रतिपादितम्।
इत्थं लक्षणायाः स्वरूपमुक्त्वा तस्या
अङ्गमाह — अङ्गं यत् तत् प्रयो-
जनमिह शुद्धमशुद्धमिति [struck] द्विवि-
धाम्। एवं च लक्षणाभेदेषु यत्
प्रयोजनं तदपि ध्येयमपि न भवति। लक्ष-
णमपि न भवति अङ्गं यत् [struck] तत् शुद्धा
शुद्धात्मकत्वेन द्विप्रकारं तत्र शुद्धं
तावत् कुम्भ[struck] स्तनिकुच कलशय-
मस्ताशावह हेतोः प्रतीति हेतस्य
76/B लाक्षणिक शब्द निष्ठा आप्या शो[struck]
अपुना[struck]मेव मुख्यो तथापि
I लाक्षणिक शब्द प्रवृत्ति निमित्त भूतस्य
प्रयोजनस्य पावनत्वादेः प्रत्यय आ-
धारो लाक्षणिक शङ्गा शब्द एव
स प्रयोजन भूत पावनत्वादि [struck]धर्म
प्रतीति विषये [struck] अपुन रूप
एव भवति। अभिधेय लक्षणे
व्यतिरेकेणान्योः कीदृशः तत् प्रतीति
विषये कर्ष्वावा। व्याख्याः प्रवृत्तिः कर्म
जन लक्षणायाः येन एवं आधार
स्वीकार इति दोषं परिहरन्नाह —
अनिवारित प्रतीतेः प्रयोजनस्य प्रती-
ति सम्प्रतौ। सम्प्रयोगावा [struck] दधि[struck]

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

मान भवति लक्षणा विपरीतं च लक्षणा
प्रवृत्ति मुख्यार्थ स्खलन योग
फलं हान: लक्ष्यार्थो न च मुख्यार्थ न
च बाधस्तस्य च फलं योग: फल एव
लक्षित अफलत्वं हि । किमपि नास्ति
लक्ष्यार्थं इति फल परिपाहयां
प्र] इव यम यैतन्वा वनुपपद्य मानता
एव स्यात् देश । क्रियाविशेषता । इत्यपि
77/B इव संयुक्ता इत्येतन्मतम् पुरस्कारा-
II जोपति । विवक्षित विवक्षित अति हेतुना
चमत्कारत्व हलेन शक्त्या च श्लोक
च नीयत्वं अङ्गत्वम् । इति वत् च
रूढत्वात् चमत्कारत्वम् । किं च
आदि शक्ति वरैक धर्मा यथा स्वना-
पपद्यते । रजुक स्थाने इति
प्राकृतत्वं लक्ष्यं सामान्य विशेष भाव
स्याभावः रजतत्व स्वानुवृत्ति प्रवर्त-
कत्व विशेषं रूढत्व यादृश स्य
स्वात्मि वहियामकत्व अङ्गत्व कविभि:
इच्छ सम्प्रयुक्त मानता कार्य
वस्तु हि भवद् रूढत्वाति चम-
त्कारत्व हेम । तत इत्यहं गुणीभूत
अङ्गत्वम् । अतध्वनि गुण भूत
अङ्गा नामाङ्गाङ्गि भावा संस्कार: ।
रावमुतरं । मुख्या हेम । ननु कि
निकाल्य यं अङ्गा यो प्रवृत्ति
रितेन्दु उपह- मुख्योपि लक्षणा या:
प्रवृत्ति) लक्ष्य वातस्य मुनिना
78/B वासो यित्येन न बाध: । प्रयोजन
I मपि तु न भवति । कतरी भावनया वा

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

लक्षितलक्षणतः फललक्ष्यैव फलान्तरमपि
नास्त्येव । कथं ? यत्फलान्तरं परिहृत्य
कालीलक्षितलक्षणं स्यादिति फलस्य लक्षणा-
याम् अफलाकाङ्क्षा भावतीति फलपरि-
पाटे लक्षणायाः प्रस्तुतायाः तिरस्कार
हेतुरनवस्था स्यात् । अथ च ला को
गङ्गादि शब्दानां लक्षणा आधारेण लक्षम-
पि तटार्थमेव फलभूतं पावनत्वाद्य
र्थमपि प्रतिपादयितुं क्षमं । तत्रत्य
अङ्गभूतस्य फलस्य प्राधान्येन अ-
ङ्गो कोऽपि भवति । तथा च लाक्षणिक
शब्दो लक्ष्यमर्थं प्रति लक्षको अङ्ग्य
मर्थं प्रति अङ्गकश्च भवति । ~~तायो~~
प्रयोजनसहितं वा विभागो वस्तु लक्ष-
णामिति न युक्तं वक्तुम् । प्रत्यक्षादेव
विज्ञानस्य विषय फलयोः पार्थक्येन
समुपलम्भात् । किन्तु तीति पादि
76/B हेतुरनवस्थः न च लाक्षणिक शब्दो
II लक्ष्यमित्यर्थं प्रयोजनं स्वतम् । प्रतिपा-
दयितुं मनि शास्त्रस्य अङ्गकत्व मपि
युक्तम् । न च शक्यते । प्रयोजन
सहिते लक्ष्येऽपि विशिष्टमिति वक्तुम् ।
ज्ञानस्य विषय फलयोः प्रत्यक्षादेव
पृथक् समुपलब्धेः लक्षित राव विशे
षानन्व शिष्ट लक्षणा युक्ता । गङ्गाया
मुनय इत्यत गङ्गा शब्दस्य मुख्या
र्थ स्रोतोरूपः लक्ष्यः परिसरः ।
~~तस~~ तत द्वितीय अति रेकेण लक्षणा
प्रयोजनभूत पावनत्वादि धर्म प्रतीति
रनिवारिता सम्पद्यते । तत्र च गङ्ग

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

शब्दस्य सामर्थ्याभावात् अभिधानं
प्रसरति। किन्तु प्रयोजनविशेषाय वा न
सामान्येन लक्षणा विशेषेणान्तरस्य अभि-
धा। लक्षणापि तत्र न वर्तते। मुख्यार्थ
बाधे तथा प्रयोजनाभावात्।
तादृशशब्दस्य परिहारो न मुख्यार्थः।
78/B तमधुमप्यर्थं प्रति अनुकरणस्य भवति।
I प्रयोजनसहितां वाति भारो वस्तु लक्ष-
णामिति न युक्तं वक्तुम्। प्रत्यक्षादेव
विज्ञानस्य विषयफलयोः पार्थक्येन
समुपलम्भात्। ज्ञानस्य हि विषयः घटा-
दिः फलं तु प्राकट्यो रूपो विषय
वर्ति धर्मः। शैत्यादि लक्षणा विषय
विषयस्फुरणा समनन्तर आविर्भावं
क्रियते। तस्माद् द्वितीय प्रतिहारके लक्ष-
णाश्रित कल्पते प्रति सम्बन्धो लक्षितं इति पर-
स्या द्वितीय भवतः पावन वाच्यो आत्मनि
इति इदं लक्षणामूलकमुपसंहितं धामुत्ते
वर्त्तते इति जानीत। प्रयोजनमिति अभिधा
मूलत्वेन उक्ता शब्दस्य शक्ति द्योतेन
का अनुक्त स्वरूप अर्थस्य द्योतक-
स्य न स्यात् शक्तिः उदाहरणं यथा
लिङ्गान्ते यथा — मन्त्र धूत शादि रव्यादि
न्यायात् इति स्व ख्यापयति तम्।
ज्ञानस्य हि विषयः घटादिः फलं तु
77/B प्राकट्य रूपो विषयवर्ति धर्मः।
II शैत्यादि लक्षणा विषयस्फुरणा
समनन्तर आविर्भावं क्रियते तस्मा
द् द्वितीय परिहारे लक्षणाश्रित व
द्विती परिहार्यो लक्षितं इति पर-

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

77/B

स्या हि शेष भूताः पावनत्वादयो अजपूर्ते
इति इ सूँ लक्षणा मूल मुख्य अभिधामूल
वृन्हं प्रति ~~जानीते~~ + जानीते । अङ्गभिति
लक्षणाया मभिधा मूल तेतः परं क्रमः ।
अभिधा मूलमाह ——
संयोग विप्रयोगौ विरोधिता साहि
चर्यमौचित्यम् । अर्थ प्रकरण लिङ्ग शब्द
स्यान्यस्य सन्निधि अर्मिति ~~सामर्थ्य~~
सामर्थ्य देशकाल स्वराभिनयादय स्यु
भिन्नानि । अर्थ विशेष शब्दानन्वे-
ष्वेदे नियच्छन्ति । एकस्य शाब्दत्वे सर्वो
माधौः प्रकृतेः नियमितौर्थो यस्मात्
पाद भङ्गः ~~वक्र~~ पदं भृगुः कुटेक भ-
79/B मणिनूपौ । पदं श्री साधर्यस्य सौ-
I यत्र राज्य हि दुष्ठ अत भू भृकुटेक
शब्दो पाद भङ्ग पलङ्घौ चिन्तोन वर्त्तेत
योनि च प्येत ।
पद शब्दो राज्य हि दुर्थ शयजी युक्ते-
स्वरण राव ——
जानाति देव सर्वज्ञो थ्य दस्माक
मिळोयितम् । इति श्री स्याम्जानाथाय वे-
भृतः पर्वताश्रिता इन्द्रा योनेर मा वा
भिधायि देव शब्दो महाराज युधिष्ठिर
विरोधिभिः पायु मत इति प्रकरणा द्यु
मदर्थी वर्ये वाच्यत्वे प्रत्युते शब्दः
प्रथम लिङ्गानयेतन धर्मेण राजसु ।
मे भूते तस्य इ मेघ स्य भोरा नाथ
स्य का कावेः । गोपिकानन्द श गात
78/B नयनं गोत हर्ते विकृत मादि हरि
II सनः अत मात्रो ध्वी हरि शब्द

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

शङ्कः संयोगेन शाङ्गरवो नियम्यते।
उत्तरार्धे तु न च नयनं शङ्कस्य रथेन
हननं विशेषणं महेन्द्रः विप्रयोगे हि
संयोग समानं भोगं येन स्त्रे पूर्व
मन्वे नृत्य वात।
यत्र पुरा कौशिक इति योगिनो
नामेश्वरे कौशिक काक शङ्कुले
तत्र नियुक्ते युवि भोग नानुभो
भवके ते या स्मार्द किञ्चन लब्धाः
आख्यः कौशिक शब्दो इति विशे-
षणं किन्तु द्वितीय हि काक शाह-
यथा तु लोके यथा शाङ्गं पति होयमा
वाचो येन अपदेशः।
80/B ते ईश्वर याच्ञ रूपं राजानि।
I दिवा विकाशिना यथा निशाखेव विका-
शिना। अर्थेन च समं च मां शङ्क
मेखा ननं सुखो मुखो अकाल निमे-
मक स्वरस्य वैदिक
वार्ये विशेषणं प्रति पादकलं अभिनये
नार्थे अस्ति।
रथावदृश्यते वक्त्रं शायणाय मकरध्व-
जाम्। दृश्यते निवर्तमाना मामेताव दृश्यते
मुखम्। वदनस्य शङ्कोऽयं विका-
यो दैत्य वश्यो हीन येन नियम्यते
निरदन पति स्तोयं मकोम मम
ततु रङ्गम स्थापित रामन रत्नो दर्श-
ति ममम् जामरे। इति तव
वो यो ले वर्यं दृश्यवा मि यो शङ्कुति
संशयो विरणो वारणो नाम द्वारि पाति-
79/B यातो हि शे शङ्ग मन्द्र भोग योन
II

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

रूपा घट श्च रागि ध्यानेन भू भूत विश
देन राजनि कवधि करिय नियमेते।
कारण शब्द रातेन पुरुष क पुं अन्त निरोधा
जा। यं नियमिते
इस राव खलु माधवो वसुमति य
तुष्या राशि समाकालित मेखला यति
गद्ध राजा यथ्वः। तमव जनि माधव
स्तमनु भोरानाथ रय वता उ भाउदयं
मात्रिता वचल मित विरवे रवरों
नुक्ष राजस्थ य तुष्यमु दूलइंहत वसु-
मति समान्वयन आमर्ष मायणानन्द-
ने माधव राव शब्दो नियम्यते। अते तत-
त्थिक रणान्न समुपात देश विशेषणा
य तशब्द तदय शब्द स्थ रिति विशेष
8/1/B नियम्यो निर्यमान प्रभवत्यमिया। हीव
8/1/B भावार्थ लक्षणा यास्य न प्रवेशः। किन्तु प्रा-
I करणोकवर्ति निमभिध्यामेवावलम्ब्य अज्ञ-
न आधारे भवति इति प्राकरणिके प्रति
त्था का स्थापिका अप्राकरणिक मपति
अजकारस्य भवति। तेषां अन्वय प्रतिपा-
दकं तं आधारः प्रवेशः। किन्तु प्राकर-
णिक वर्त निमभिध्यामेव अवलम्ब्य अज्ञ-
न आधारः भवति इति प्राकरणिके
प्रतामिधाय का स्थापको अप्राकरणिके प्रति
अजकारस्य भवति। तेषाम श्री द्वय प्रतिपा-
दकं तं आधार कथा वह भवेन
यमकारावह भवति। तद् गेह कारिकेण
मुख्यार्थ इत्यादि अजकाले युग्मति आह-
मुख्यार्थ आहेत तस्ये अजकता प्रतिपादि
शब्द स्य तस्मा त्वाह का रितया तस्या। नि-

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

अजुक मुपपन्नम्, उभत निराममव सुविर्कं वक्षा-
मा अपदिशाति ते बाधं भी साधनार्थे
84/B कल ग्रिबाम् । अर्द्धल संशयतार्थे नियमः।
II सर्वं संख्यादि भिन्ने स्मिन्नु के नियमत्वं ।
शक्ति शब्द स्व शक्ति भेदेन, यतान-
रं आ यं प्रति स शब्दो अजुकं
शोभ यों अद्वैत। तत शब्दस्य या
शक्ति कापड़, सो अजुनं नाम अपयश।
यथा — सो भोगानां महनीय महा-
प्रभाव श्री शङ्करं शिवक शङ्कर यो,
विहम । यमा खवम शुचि रोदिन
मायमर्ल तयों करोदरर तेव हि सर्व-
सिद्धिः । अत मायार्थ वेतस्य व
वर्ण नीयतया तीकरणेन स्वेन वाचाव
उदाहरणोकस्य जुरम्य मवन्तीं तस्य
देवायतन प्राकरणीयं प्रयाय यातीति
84/B इदन्तु गुणा अजुन आपाद भवणतया
I अर्थो यं अजुना भवति इति उदानीं
अजुकत्वं प्राशेव निर्णीतवि निर्णीतवि
प्रस्तावनादि सिद्धाय स्वयं व्याख्यानं प्रति
पादनार्थं शान्ति मुपादानं । प्रस्तावेन यथा
अनुदित सर्वहि दिनकृति यो स्वेमेव
यातमम् । प्रभवा सुधि वेद सायणा
सुमनो कोह विभिन्ते यावो समार
समये स्यमति सानि अनुभवर-
मेव प्रवेश अमिति इति प्रस्ताव वृत्तिकृता
दृश्यते । वाचां वृत्तिकृतं न चैवां
यथा — अमुं शक्ति यातवर्ति रभु
जुव लेमादयं स्मीयं युधिष्ठिर मनो
समाधिका भवेति स्मयः।

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

न भारोहत अवृष्टिणां वरहोरे हि रत्नावलवा
न वा भुज वल्ली ... यन्मात मात देवस्य
द्विज ... भमर्षं प्रस्तौति । आधार भेद
81/B भिन्नारिष्ट विधा इत्यादा स्तवा तदर्थ
II हि ... कारस्त ... मधुना अप्रस्तु
ताभ्यते सभाभि:, तेषा मि ...
स्त्वा अर्थः प्रस्ताव मुख्य... । प्रस्तुतौ
अप्रस्तुत प्रकारः प्राप्ति प्रायश्चित्ति —
प्रस्ताववाच्या वाच्या प्रवृत्त वीथ्या...
ऽर्थि ध्यानानां काकोक्ति देश काल
प्रभृतीनां ... वृद्धि प्राप्त प्रति भावन
वता भर्ता: ... प्रतीति यत् ।
तत् अप्रस्तुत कारस्त हाते आधारे अप्रस्तु
प्रबन्धः वाच्यलक्ष्य अङ्ग्यामान द्विवि-
धो अन्वयः प्रस्ताव वाच्य वाचक का-
व्यादि सङ्कलि ... वाच्या
र्थ भाव परिज्ञान ~~...~~ पारिणा-
मर आति ... अङ्ग्यार्थ संवेदन
विदग्धानां प्रति भावनतां सव अतिरिक्त
मनोज्ञ ... तथा धनेश सु-
83/B हृदः कालाय तस्मै नमः । ...
[illegible] ... पुनः मनः कृतिना मस्माकं अन्त्या-
I ... । जीता ... जयात ... जनक
... विभुः ... वृत्त विधि-
... समाप्ति जन ... सम्पूर्ण
... मासस्य समयत, यावि
समान धर्मा ... (१२२०)
को न ... इति ... इति
... । ... यथा —
... रत्ने ... रविवारे

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

तरक्षुत्व । धिकाथि स्त्वा भस्मात्वं ः किम-
पि कलोभिः भूषण विधिः । इतीयत्त
समाश्रयन दश स्वरुचित महार्थ चिन्ते
स प्राप्तान नयन ~~पद~~ ~~विशेषण~~ पदार्थ
साधारण विभोः अतत्रयन्ते । विरमतां मा स्व-
तन्त्र वृत्तिनाम् । पि महति श्रुति साधारणा
[अत्र वाक्य वैशिष्ट्येन साधारणा मात्रस्य
नयनं ~~पक्ष्मभवती~~ पर्ध भवतीनां सव
84B प्रतापेन मन्त्र शक्त्या वा प्रणाम्नाः प्रतिपन्नेन
II इति वाक्ये ~~वै~~ वैशिष्ट्यं दृश्यते । वाक्य
वैशिष्ट्येन यथा —
अनेन वक्षोज मदविहरे देवे पति-
लुठक टोके आस्रङ् जि गुण त्वत सौरोह
हरिता । ये स्रजीता दोषं कुकुक गु स्व
लक्ष्यादिक फाले सदा सस्या~~...~~
~~...~~ ~~हरित~~ कर्षः हरित सकला भवा
सुभरा अत्र साधारणार्थस्य धर्म शी-
लत्वेन समय वर्जित यावज्जन्मस्य
सर्वदा सामान्येयणी यत्वं जनपदस्य
वाक्य वैशिष्ट्येन द्वयते वक्तृ वैशिष्ट्ये-
न यथा — वात्स्यायन । सिन्दू-
नीय मशर्मे आवाड् शरा क्रिया ।
84/B वर्षे कात्यय अनुभव महिता
अमी यामी मालिनाः । स्वेच्छा स्वीकृ-
I त पूर्वसाधिय मपयो रात्रौ भूव राज्ञ्मः
कालः ~~मामम~~ ~~...~~ ~~सा~~ कामदका वति
तत् युक्तिनां अप्येव पृथ्वा नृपाः
साधारण राव सन्ति नायो राज्ञ्म राज
राव नृपः । अन्यो नृपा राव न भवन्ति
इति प्रश्न मात्र विश्रान्तया ~~...~~

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

~~का~~ का ~~का~~ समाश्रयते । देश वृत्ति श्लेषेण

यथा — पुष्पे सौरभ पुष्पभार निपतत्

~~भृ~~ भृङ्गावली झुङ्कृतिया हुङ्कृते रव ~~[illegible]~~

[illegible] मनसा [illegible] यन्ती सखी,

~~[illegible]~~ [illegible] [illegible]

~~[illegible]~~ [illegible] काक [illegible] पल्लव

[illegible] [illegible] [illegible] इति देश

वृत्ति श्लेषेण अजते ।]

[[illegible] वृत्ति श्लेषेण

83/B अजते [illegible] यथा —

II [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] सा [illegible] ।

[illegible] [illegible] अधुत

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] अत [illegible] मा-

[illegible] [illegible] [illegible] तेन

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] नास्ति

किमुत [illegible] । [illegible] [illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible] वृत्ति श्लेषेण वृत्ति श्लेषेण अजते ।

काकु वृत्ति श्लेषेण यथा [illegible] ~~[illegible]~~

84/B [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] अत

85/B [illegible] [illegible] [illegible] सारा

[illegible] [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~

II [illegible] —

85/B अत [illegible] [illegible] [illegible] -

~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ [illegible] अजते

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

निर्विकारत्वेन यथा — अलं किमु भौति-
निवृतिमत स्वामालिङ्गिता करयुग्मेन
कुर्या निराकुलं । आभाषितः
प्रतिवचो न ददाति साधि यद्यपि तथापि
सहते न हि सायणेशम्
अनन्त कुलेति नोपेक्षणीयः । स्मरणीय
युक्तं भोहि य अयते । सर्वं प्रस्तावाविनाम-
सौम्य सखा नोहि ति चतुरः चतुः वञ्चादि
भेद लक्षण अङ्गयो रस्य वन्द्य
देशम् । नायक लक्षण अनुकूलादिकं लं
दैशिष्ट्येन यथा —
दाक्षिण्यं हठं हृत दक्षिण वाम्यवाह
84/B सोढुं प्रमाण मद नावल, स्वान्तदाहे ।
II अस्मिन् पद्ये समर्थोऽपि भवो यथो
या पूर्वे लीला मेवानु सायण वेदित-
अम् । प्रमाण वार्ता प्रसङ्ग सर्व पालय
समय समाधिक बोधव शोक समर्थ
मपि प्रमाण मनोः करोषि पर स्वालक्ष
वाव प्राणवतीति कान्त दैशिष्ट्येन
अज्ञात । प्रभृति [illegible] [illegible]
तत वेष्टया यथा —
अनालोच्य सायणं भवन्मस्तकेऽपि
कान्ति द्विविधा नरत्व पेः साकारी कल्पायम्
85/B स्व विवक्षा । ननु विवक्षिते चाल्य वरं
I येति विरुद्ध । भीति चेत् । न अन्य परत्वे द्वैवि-
विवक्षणात् को विरोधः । असतेन
परस्पर विरुद्धा द्विवक्षा तत्परत्वा क्रिति
महि मांसत मप्यु न मेघते ।
तयो [illegible] योरपि वैविध्यमाह —
अर्थान्तर [illegible] [illegible]

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

तिरस्कृतोऽपि वाच्ये यः।
द्वौ भेदावविवक्षितवाच्यस्यास्य
प्रकाशस्य अविवक्षितस्य वाच्यस्यार्था-
न्तर सङ्क्रमितत्वं अत्यन्त तिर-
स्कृतत्वं च अविवक्षितवाच्यध्वनि
मार्गे द्वौ एव भेदौ लक्षणा मूल-
केना अङ्ग्यस्य स्फुटत्वा स्फुटत्वाभ्यां
विशेषोऽपि अस्फुटस्य मूर्यं स्यात् विभिः
प्रयुज्यमानतया वाच्यायमानस्य नाति
यमत्कारवत्त्वं नोत्तरत् गुणीभूत व्यङ्ग्यत्वं
मध्ये शास्त्र यव अर्थान्तरं अनुपत्तिः यतः
स्ततत्स्त्वाद्वानामपि तत काचित्वेन अनुकरणं
84/B सामान्येन प्रयमाभेद सारत् भेदाभ्यां
II विशेष तत्स्त्रमथ्यते। उक्तार्थ निरामन
पुरस्सर मुमुक्षम काव्य भेदान् प्रस्तौति।
इ त्यै ध्वनेस्तु भेदौ प्राथम्या
लक्षणा मिथ्या मूलौ। छापि लक्षित
वाच्यौ विवक्षित विवक्षितान्यपरवाच्य इत्यु-
दितौ उक्त प्रकारेण विवक्षितवाच्यो
विवक्षितान्यपर वाच्य इति अपदेश्य भाजौ
प्रथमतराव ध्वनेरुत्तम काव्यस्य द्वौ
भेदौ अत लक्षणायां वाच्यस्याविवक्षितत्वेन
प्राधान्येनाविवक्षित वाच्यत्वं अभिधायां
वाच्यार्थस्य विवक्षितत्वेऽपि प्राधान्ये
अङ्ग्य निष्ठतया विवक्षितान्यपरत्वम्। राज
तात्पर्येण राजपुरुष स्वाव प्रमुख तात्पर्या
84/B देवं समाशोक्यन्त तिरस्कृत वाच्यः। यथा—
~~[illegible]~~ वक्षारस्थाने सावरणस्य सावि-
I यं हिवाति दूरं गता स्ततत्पारादया
जे बृहन्मुक्ता हे हाः कतीयमा भुजः।

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

तेभ्यः किन्तु क्रियाध्वरक्व कनक वामादि
सम्पादितम्, किंवा बाह्याधमरक्षि तस्य
दि भूमार्जितः। स्वाःवात्यमेव जाना विदेश
परिभ्रमणं शील्यन् पुत्रानुद्दिश्य शर्भित
रूपायां मात इति प्रियम्। विवक्षितान्य-
परवाच्यस्यापि ध्वनिकाव्यस्य द्वैविध्य-
माह —

अर्थान्तरं संक्रमिमाधि संलक्ष्यक्रमे
भवति यस्मात्। तस्मात् द्विविधं प्रोक्तं
विवक्षितान्यपरवाच्यमपि काव्यम्।
अर्थान्तरस्या लक्ष्यक्रमेव लक्ष्यक्रमेणावबो-
धेन विवक्षितान्यपर वाच्यात्मिकतया
868/B प्रतिपादनीयत्वात् अतः वाच्ये ध्वनिकान्तः
II काव्यस्य प्रतिपादनात् द्विविध अर्थान्तरस्यैव
स्वीकारः। ततोऽपपद्यमानत्वेऽपि अनु-
पपद्यमानत्वात् अर्थान्तरसंक्रमि-
तत्वं वाच्यं यत् तस्यार्थान्तरसंक्रमित-
वाच्यस्योदाहरणं यथा —

कथय मित्र: किमपि पतन्त्रा अहं
क्रियतां विमृश्यतां किं मनो मया।
यदि केवितं अमिति निश्चितामति नैपरे
सम्माश्रयत सम्यग् प्रभोः अत
कमना दिशामुपदेश रूपतया परिणाम
दर्शयन्त कर्तम्यतां अनभि, यः पुनः
अनुपपद्यमानस्यैव बाधितो अन्तर
प्रतिपादितं कृत्वा पलायते इव सात्यन्त
तिरस्कृतः तादृशी वाच्यो यस्य
888/B लक्षित इति संलक्ष्यक्रमः।
I तस्य च भेदमाह — काव्ये भाव
तदाभासान् भावोदयशान्ति शबलता

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

अभिधान । सामान्येनात्र विधौ वैदग्ध्य
लक्षण क्रमे अङ्गान् । अवान्तर भेदानामपि
येऽपि सामान्येन रसभाव तदाभास भावो-
दय भावशान्ति भावशबल्य भाव
सन्धि लक्षणेनात्र विधौ भवति संक्रमः
उक्तञ्च शब्दवृत्त्यादि इत्यस्य यथा
पदार्थ वाक्यार्थ क्रम ~~स्फुटेन~~ स्फुटेन
संवेद्यः । तथा वाच्यं सहृदय काव्या-
नामपि रसादि इत्यादि संवेदन क्रम
स्फुटं संवेद्यः काव्य पात सहृदय
भावस्यात वाक्य वृत्ति कुशल स्यैव क्रम
संभवमपि । चिरपरिचितानुमान स्मृति
क्रम वद् संवेद्य । अत एव अङ्गिन
प्रतीतकार्य वाच्य प्रतीति न ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~
घट पटादिषु भिन्नकालमपि क्रियेषु भवति ।
87/B अङ्गिन क्रमस्या संलक्ष्य क्रमत्व उपि
II दृष्टान्तं समर्थयते
उत्पलपत्र शत वेधे क्रमो यथा नैव[illegible]-
लक्ष्यते स्फुटम् । यदि च मन्यसे
विभावानुभावितरस इति चेद् तथा
विभावानुभाव व्यभिचारि संयोगात् रसनि-
ष्पत्तिः इत्युपदिष्टत्वात् केनापि विभावानु-
भाव व्यभिचारिणां रसस्य च तादात्म्य
बोध्य इति न शक्यते वक्तुं । किन्तु जन्य
जनकता प्रागपश्चकयो स्पष्टतरेण भवितव्यम्
उभयत्रापि क्रमोऽस्त्येव वाक्यार्थ स्थानी-
नीय रसप्रतीतेः पदार्थ स्थानीय भावादि
जन पूर्वकत्वात् एवं विद्यमानोऽपि
तीक्ष्णो पेते पतितापि भाव स्फुरित रस
इतीति पति पत्तौ क्रम संलक्ष्यते तोपल

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

दशा शतशो बौद्धैः क्रम इव न ज्ञातो

88/B मुतम भावितं च। यतस्य ज्ञम काव्ये?

I मुक्ताहरिणमाण्ये श्लोकेषु स्फुटं मनु-
सन्धातमसू। यत् पुनरेतेषां व्याख्या
ग्रन्थ्या मन्त्र्या शाब्दानाव रणनम्।
तत् रञ्जनत चेन
ओजोनिः समाहिता यत्र तेमाल ईडा
मध्ये पातितं गुणी भूतव्यङ्ग्या-
भिधानं मध्यमकाव्यं येति
आङ्गयस्य प्राधान्याप्राधान्याभ्यां ध्वनि
गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमाख्यातिम्। तेषु
प्रथमं रसं स्वरूपं निरूप्यते।

क्रमवा प्रमदवनादि शब्दाक्षिप मदा-
दिभिर्लोके।

रत्याद्यनुभावे रत्यादि कारण कार्यं
सहकारि भिः योजिताम्। नाट्येषु च
नाट्येषु च कारकादि अभेदेन।
विभावित लौकिक कारण सहकारि
शब्द निर्देश्यः [विभावलेन केवलं प्रम-
कारविरवालां अङ्गन प्राधान्यानुरोध्या

88/B

II ध्वनिर्क्तया न युज्यते। उपकारिणां
हि पूर्वं भाविता पश्चात् भाविता
योप काव्यस्य विषयमना
वर्णैः शब्दैः नार्थैः।
पीकाश्यत इति विलो पूर्वं वाचक
शब्दस्य प्रतीतिमतो वाचस्य लघुपाय
कल्पायां औचित्यम्। यत्र क्रम क्रमत
अपि, अनुसन्धीयम्। अत उत्तम काव्य
लक्षणेषु रसं लक्ष्य क्रमं निरूपणात -

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

- इत्यादिक ~~[illegible]~~ [illegible]रीत्यात् आइतानु
सांख्यात् मित्र औ नहि [illegible] पात्र मल इत्यर
सप्तमा मध्यमाध्यम् कामया रसा
तरलं प्रकृष्टेत द्वितरत्र रागार्थमाह —
रामाभ्यामलम स्थ पाठयामि यत अनु-
कारि ततात इत्युक्त्यो ~~[illegible]~~ आभी नि र-
पेत वरं अल इत्यर: अभिनवो योग्दाना-
वं संतत [illegible] कम भेदाना रसाधीना
यत वाच्यात् पाठ्यामो ततात इत्यर्थ]
B [हृदयं समाविशति ~~[illegible]~~ वक्ता वाइ-
90/B II ण मिव शाल्ट मालिङ्गन। सर्वं मिवान्य-
तिरयश्च तिलकं चमत्कारी अनुभाव
यन इव पर ब्रह्म स्वादक नियत मावन्दम
91/B अलौकिक दर्शित, स्थिति रमिया तात्पर्य
लक्षणा पदविम। अनाथिभात निर्विकल्पक
आरणे तदनुमा हेत:। स्वादस्य इत्यादिनं
चकार्यमेव च ज्ञानः। इत्यभिनव
कुमोमतं रसस्य लक्षण मुदीरितम्
उपमक। न तु भट्ट लोल्लटादि श्री श-
-ङ्कुक भट्ट नायकाद्युक्तिम्। तत्र
वकाद्यु कारेण विभावानुभाव व्यभि-
चारि संयोगात् रस निष्पत्तिः इति।
भाव महिति च रसं उपादाय आख्या-
तूणां चतुर्विधमभिमत भेदम्। प्रदर्श्य
सामान्यनिरूपितम्। तत च नावे ~~[illegible]~~
[ज्ञेया ~~[illegible]~~ । स्थिते: विभावानुभाव
~~[illegible]~~ व्याति लेक ~~[illegible]~~ तद्भेदैः।
89/B आधियादिभि रपि भावो विभावनादि
II क्रियायोगात् (साधारण्येन समाख्यातः
अस्मो रसिक जनानाम्।) ~~[illegible]~~

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

स्वरूपं विभ्रमसमयमथात् साधारण्येन
समाधीयते। अन्ततो यत्किञ्चनानां
स्थायिभावानाक्रतया। रतिर्मा स्थायी-
भाव, इत्ययोपि नियतप्रमातृ विश्रान्तया।
सामान्योपाय बलात् तत्कामा मनुष्य
प्रतिमितेन आत्मात्मना प्रमातृ प्रवर्ते-
दितमात्र विश्रान्त्येन स्वाकारे इव
स्वरस्य इति रिमतापि सौपरिते:*
अनुभूय लोक प्राप्तता भाव जीविता-
वधिक:। नियमेन यज्ञमाम प्राक्
स्तम्भ स्फुरति पुरस्तात् [मही]
91/B इत्यादि नोपनिबद्ध:। तदनेन प्रकारेण
विरोधिनामविरोधिनां च समावेशो न
I विरोधि। तथा हि विरोधस्य हेतव-
स्थाने बाध्य बाधक भावो वा उभय
रूपो न तावत्स्वदात्मादि। तस्यैक रूपतया
विभावात् यदि स्थायिनामपि विरोध:
तदापि न तावत् एकत्र स्थाने स्थायिप
रतेः यैतद्धि क्रमशोऽत आयेन विरो-
धिनां विरोधिनां अविकारिणां च उप-
निबद्धस्य मस्त भावकस्य संवेदन
सिद्धि:। य एव स्वसंवेदन सिद्धि:
तथैव कार्ये पारस्परेण्यानु कार्ये-
व्यवस्थमान स्वयेतन विरक्तौ:। तेषां
उदितात् प्रधान विरक्तस्य
यादृशो योगात्। आनन्दत्वं विरोधि-
त्वमत्येनेन प्रकारेणपासं भवति। तथा
च मालती माधवे उद्दाराणां बीभत्स
-वनिवाह्याद्वि न ~~[illegible]~~ क्रियदेरस्तम
तस्मादेवमवस्थितं विरोधोऽसत्यम।

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

९०/B — II

इत्थं रसस्वरूपं निरूप्य रसभेदान् द्विधाति
शृङ्गारहास्यवीराद्भुत भीभत्सभयान-
क रौद्राः। करुण इति रसौ शान्त
विद्या नाट्ये विरुद्धे विद्याः उपक्रमः।
इत्थं नाट्ये विषय रसभेदान् निरूप्य
तेषां स्थायी भावानामपि नामानि लक्षणं
च स्पष्टं उक्तवान्। सूचितश्च विरुद्धे रवि-
रुद्धे वा भावः परे भावे। तथा ये नाट्य-
तामपि नयेत तं कविः वत्सलो भवेत्।
स्थायी सजातीय विजातीय भावान्तर
तिरस्कृत्य विनाशित आत्मभावं स्थापि
स्थायी च स्थायी यथा शृङ्गारस्य स्थायी
नरवाहनदत्तस्य मदनमञ्जुकायां
अनुरागः अन्तर्वर्तमान रागम् नायिकान्
तराणि रति रक्षति स्थायी। यथा मा
लती माधवे श्मशानाङ्के भीभत्सेन
मालत्यनुरागस्थायि रक्षा। [illegible] च
९४/B शृङ्गारितं पराङ्मुखं श्यामा हृत्प्राणं
प्रिया पश्यत आर्यजनेन विलोचना मुखी
९४/B मधुरोत्सुकः पञ्चस्वीय उच्चारे
I प्रिय मुख्यार्थयोः यथा —
यं तत्र च कुमुद्वत्येव अतया आ-
श्रित्य विज्ञानिनम्। वर्तन परमात्मबोध
स्वाविनः सोऽयं विभुः स्थाणुः।
कामिनः किं पश्यति पश्यत प्रिय-
तमा सम्भोग लीलायम्।
शृङ्गारो किमुक्तमतः हेतुमति शृङ्गार
स्याति लक्षणः उदाहरण। रति रामजाः यथा —

कुदृष्टिषु सत्याकथानुपलब्धोन्मेषा।
सतो मानमेव आजीविकेति प्रेक्षावद्
-भिरभ्युपगतासि यथा शास्त्रेषु। स्वाभा-
वाम् विमोहनानां मुखं समा लोके ऽपि
हेवाकि विशिष्टः रसो कालमनन्तं अन्व-
91/B सन्धेऽनुष्ठेयः। सत विरुद्ध रसाभ्यन्तरस्याव
II स्थानं नोप निबध्यमाना न विरोधि। आरब्ध
कथा कालादङ्कुरितमालिङ्गनता [illegible] चैवं
कैवि अपि हि विषु साधिर व्यामक सायणमणि-
स्वरति सामर विजयाः अतः श्रुत रस
अवधानेन भीम स्वल्पं श्रृङ्गार रस
समधि वेशो न विरुद्धः। प्रकारान्तरे-
रैणोकायत्य विरोधः परिहर्तव्यः। ननु
यत्नेन तात्पर्येण इतरेषां विरुद्धानाम्
अविरुद्धानां वा इ. अङ्गाङ्ग इ. भूततयोप-
पादानम्। तत्र भवत्विः तेषां विरोधः
यत्र सम्प्रधानत्वेनामेक इच्छ भावस्योप-
निबन्धनम्। तत्र कथम् —
एवं सायणमणिशृत् श्रुति सुरवं
सारणाम इत्यर्थ ध्वनि पादयोः पुष्-
नेषु कोऽपि सुभटः पतति पातु भूयः
93/B कौतुकि। विर नेव पुष्पादि सुभटे
94B इत्यादि न अनुयते। न
I ननु द्वयोः सम समप्रधानयो रस्यो-
मुपकार्योपकर्तृत्व रहितयोः सकलास्य
भावो युज्यते। किं च उपरोनो सङ्ग्राम-
सुभटानां कार्यान्तरकरणेन प्रस्तुत
सङ्ग्रामेऽता वाहि
माहृदनौ यित + अतो मे हेतुः संग्राम-
सक्त रक्तिकतया शौर्यमेव

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

प्रकाशार्थं प्रियतमा करुण्यो विस्मेव पुष्पा-
ति दाम्बम् । यं तत्रापि कुसुम थेला-
दावपि प्रियतमा संभोग लीला पर स्तन
परत्वेन प्रति पादित माय कस्य शृङ्गारैक
परत्वम् । विप्रलम्भोपि विषय परत्वे
शृङ्गार मेवाप शृङ्गयति । कुत्रचित्तु स्त्रि-
माद्यो यं नायकस्य शृङ्गारिणोपि कुत्र
निरसनेन शिवे जन रक्षण मेव
समुचित मिति सङ्गमा पति रिति दा-
पति शाकेन प्रति पाद्यते । तस्माद्रका रत्या]
[तद्भ स्वं शक्ति सङ्गम क्षिति पति र्ना
12/B नारसा इत्यते ।
प (इलादावे काव्यत्वेन रति जुगुप्सायोश्चयथा
पानिकन्युः तत्र काचम्) इत्याद्यौ कोश्ची
ह्लादिनी यत — सश्चः केत
भटोत्तमा ङ्कारिता पाल मौलि स्नान
स्नातस्वर्णे रोक हिन्दु प्राण मुदिता
[struck] स्त्राभ्ये प्रिये मानताः ।
कुम्भा त्वा अङ्कु मेद मिल लांबाल
विल स स्वर्णा पदन्येः कोर भीम स्नायण
वीर्यमेव समर शायानि र्नाम प्रि ये
इलादावे काव्यत्वेन रति जुगुप्सायोः यथा
पानि कन्युः । तत्र कथं विविच्य उच्यते ।
अत्रालोक शब्द स्थायी शृङ्गार स्नायण
मार्गीण इत्याद्यौ स्थायी भूतो ह्लादि
सप्रियादि वितर्क लक्षण भाव हेतु
सन्देह कारण तया करणम् [struck]
संग्राम [struck] वृथ्वी कथा दान मृशोक
94/B स्थायि लेख निर्याणां [struck] स्थायिनोपि
I प्रिते भाव ः । नाट्ये आतिरिक्तेषु

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

निर्वेद स्थायि भाव शान्तो नाम नवमो ऽपि
मेरस्तु आह —— नाट्ये [illegible] दर्शित पुनः
निर्वेद स्थायि भाव मेरु शान्तो नवममपि
सादि रसो मुनि भावना रसं रसिक [illegible]
ये प्रशस्ता रसिका रस तत्व निर्णय [illegible]
शास्त्र मठम् मे मेरु स्थायि प्राप्य जाना-
नाति निर्वेद स्थायि भावः शान्तो [illegible]
नाम नवमोऽपि रसोऽस्तीति प्रति जानते
अत्र केचित् आहुः नास्ति एव शान्तो
रसः। तस्य मुनि नाह भावा जाति
पाठनात्। अलक्षणात् च अन्ये वस्तु
वस्तुतस्तस्य भावं वर्णयन्ति। अनादि
काल प्रवाहायात या रागद्वेषयो स्थायि-
तु उच्छेदयात्। अपरे तु वीभत्स
विवक्ष भावं वर्णयन्ति। एवं वदन्तो
मतान्तरेण शान्त रस] स्थायि
93/B रस्यैव प्राधान्ये अभिहितम्। दया-
II दया आज्ञवं इत्यादि शान्ति तस्य च
निर्लभ चिरमेव स्थायिनं अभ्यनुमति।
सौह मृदु आरावदि तस्यैव अनुभूत
शोभा मुपपादयति। तस्मात् नवाप्येव
नैक प्राधान्येम। यत सर्व तु वाक्य वब-
नेक प्राधान्ये तत्र वाक्यार्थ भेदे न
~~[illegible]~~ स्वातन्त्र्य या विषय विभाव र-
सन्ति ते अयोग्याः यथा। —— रतवद्या रसा
प्रीति पाति हादम वैवर्ण्य रवो इम
प्रस्वेद अति योत्स वेपथु। अथ ता [illegible]
नाव्याय मानो जनाः। केता इन्द्र दकृणा
निरति विर थी आयतो प्रारब्धः सरं
समुचिते कार्य मेवाश्रिताः तदेव मुक्त

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

भक्तेश्च रसा अनुपनिबन्धे उक्ता विरोधः।
ते च रति भावा इत्याह समयो जुगुप्सा
94/B भयं क्रोधः] [अथ शान्तस्य निर्वेद स्था-
I यि भाव स्थानीनाम् नवमो ऽत्रास्ति रसः।
स्थायिनां प्रतिपादन समनन्तरं
मङ्गल रूपस्य निर्वेदस्याचार्येण प्रतिपा-
दितत्वात् ननु आक्षेप। किन्तु तस्य निर्वे-
द स्थायित्वे किमत्र प्रमाणं, अभिचारिणां
परिगणने रसो न भवतीति यो
।नैराश्यं वै आह — निर्वेद अतिरिक्ता। अन्ये
ऽभिचारिणः ये भावाः। तेषां
अस्थायित्वादि हेतुना रसाश्रयेव भवति
परिगणनः। कृत्यान्य पुरस्तात् निर्वेदस्य
स्थायित्व पद प्राप्तिः चित्रं मुख्यं तेषां
तदनर्हत्वं आह — सुमङ्गलमया-
... निर्वेद स्यैव मध्ये पतितस्य।
केवल भामुख्य समीपे ग्रहण स्थापि
स्थितं मुख्यत्वेन। निर्वेद अतिरिक्ता-
नां अन्येषां अभिचारिणां स्थायी-
भावानां भावैः परिभाषाभिः नामपि
स्थायित्वा भावात् अभिचारित्वमेव।
94/B तत दर्शयितुं] [यदनेन निरूपितः शममपि
II नाय) राव वदन्तो मतान्तरेण शान्त
रसस्य स्थायित्वेन निरूपितं शममपि नैष्क-
ल्या। यथा तथाह सर्वथा नाट्ये ह्याव-
नेय मन्वानि शान्तो भारतीयैः
लिखिष्यते। तस्य शमस्य आपातप्रति-
लय रूपस्याभिनयो योगात्। यत्तु
यत्तु कारिक ग्रन्थानन्दो दोषः
शान्तस्य स्थायित्वं उपवर्णितम्।

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

तन्मलयवत्यनुरागेण प्रकाश्यतेऽनेन ।
अन्तर्य विभावेश्च प्रकर्तिवा आखि
रूपफल पाला विक्रम, न शोकानु-
मार्ग विभावालम्बन तेन सात्विक
राग वैराग्यो द्वौर कालावल्ल्यो वृत्त-
दया विरोध्यास्याहस्यैव तत्र स्था । विक्रम
तत्रैव शृङ्गारस्य अङ्गत्वेन अन्ते फल-
त्वेन प्रकर्तिवा बाधि स्थायि रोधात् ।
परोपकार प्रवृत्तस्य नागानन्दीय नायकेन
विजिगीषोः फल सम्प्राप्तिः अतो नायक-
स्वभाव एव स्थायिनः । [B] अतो वीरा
94/B वदस्यैव यतो वा शान्तादिना तु निर्वेदः ।
II वैवर्ण्य दैन्य चिन्ता
निश्चयासौ स्थाने शमेन तु
96/B अतः तत्त्वज्ञानादुत्पन्नस्य निर्वेदस्य प्राक्
I मात्र स्थायीभावो रसस्य प्रस्तावे, आपद
स्या विजनितस्तु अभिधार्येन भवति ।
अमङ्गल रूपस्यापि निर्वेदस्य प्रथम
मुपादाने अभिचारित्वेऽपि स्थायित्वे
जाति पाठनार्थं आचार्य वैदो यथा
शौर्यातिशृङ्गल शङ्खस्वर महीशा-
[illegible] साम्प्रतम् [illegible] मतिः
वर्ष रमण [illegible] समा साम्प्रतम् ।
[illegible] कानन [illegible] परता मस्माकं
[illegible] काठेन राजितैः
मदराजैः किं बाल हैवैः हयैः
इत्या निर्वेदो यथा
95/B [आभियाति [illegible] दुर्विधाति । ——
निर्वेद स्थानि मद राम धृति [illegible] जडतो [illegible]-
II [illegible] दैन्यानि । शङ्का स्मृत्यालस्य

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

तोकिन्या शीला विवाद निरुद्धो खुद्याऽपि-
चौथो मांहि मति मरणामर्व र्वार्व
कृता भावः । अत्र आशु मादपि स्मृ-
त्योऽनु मध्या वेग यात्र त्वरितकाः अवहि त्
स्मृति रिति ते भावा अभिचारिण स्थ
पत्ति हेतः । रातेषां अस्य चित्र निका-
स्पेन अभिचारित्वं द्योतयति । स्थायिस्था-
ने [illegible] पूर्वी वदु अनुन्नत स्तया निमग्नतः ।
यथा हिन्दी अनुवादनी निमग्न स्व
ऊर्मि पदप्राप्तिना न भवन्ति, तत्केरभि-
न स्थायिनि वहवो अभिचारिण
उन्मज्जन्ति तिरो भवन्ति च तत्स्व
तेषां अभिचारित्वं । रातत्
वर्षायितु क्रमेण तानाह —

९७/B ग्लानि श्रम द पुरुनिता निर्धारणात्
ग्लानिः । इत्याह ग्लानि बाह्यो ज
I क्रिया जनित वैवर्ण्य ग्लानिः । उजनित
ग्लानि यथा — पुष्पानुभूत ताम्बूल आयण
आदिवान श्रमाधिका [illegible] । स्वभावात्
कल्लुभ जल मुद्रित कमल कलिका वर
ललितेव कमलिनी श्रीत पु [illegible]
पुनु क्षुधा जनित ग्लानिः यथा —
अद्य मादि भवति शाश्वति चायणायै
आमुख भोग अरविन्दः स कल स्व लोचनः
तर्जेरिण । तदाप शीत वनान्त रेषु
श्यामपुलन्त्य मन्द मुख निरवाक्रितः
पुष्योतर्व अ समदः —
हर्ष भावैः यानात् स्वल देह रति-

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

मोहः कथितः ॥ [संत्रासमेषु समीक्ष्य
स्वकृतमनर्थस्य नावाप्तिं कारणं विनषा
मन्द्रुतं विहृतं स्तनं हतः किं धातिथ्यं
यक्षैः । किं वादेन भुजेन मम विलोक्य
मौलौ किं वा श्यामिका वे सन्धारी
रसवत्कृतः शङ्कः आतत पश्य प्रमोक्ष
क्रिया तत्र ग्लानो वेला यथा —
श्रीमन्नारायणमन्दिरं ग्रहवति रुचौ
राजपुण्यौघः पुरुषेन्द्र मध्यमपदेहः । किमिति
किं ... किमिति मेघौ बन्धुरैः सिन्धुरैः ।
कौपीनपि कुतूहलं विजितैतः किं
मे पुरस्तादि मारुर्यामर्जं प्रमादाश्च
यामरमकत पीजोत्करवत् बहौ इन्दुकाः
तत्र दानजनितस्य निर्वेदस्य शान्त-
रसस्थायिनः प्रथमा पादाभ्यायि त्यो वि
पतश्रापने पारतन्त्र्येण पश्चाद्दुपायान्
नम । अत्र ग्लानि] [अथ स्मृतिः ।
98/B ~~अत्र स्मृतिः~~ शान्तिदानादि भव-
I स्यन्तो बुद्धाति शयरा भोराकशः
शान्त भास्यन्तो च यथा —
दिव्यानां समुद्र रत्न रश्मामि शान
किमात्यौरा बोट संग्राम भूपतिः प्रभवति
पोट पातापायौः । निश्शेषं दोपितानि पद्म
वास्तु च्यावीं शास्त्र नियन्तिः पावकाश्य
वङ्कुरा निधि श्रियाति भूतेः ये शास्त्र
लो कोजिता । शान्तभवः कालोषु यथा —
सम्पद्रतव समर्थ विभ्रमाश्यन्तु
नारायण वरेषु पुरेषु । ममाय वय-
मरण्य निकेते माजिका किरतितै मधुको-
शाम अत्र जडता —

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

९७/13

अपाति पुष्पि दृडिता स्थादि वा निर्मूल दर्शन
स्मृति गि [illegible] नि आहार सहित उपक्रमे मध्ये
97/13 धर्म च समन्वयन । यथा पौरस्त्यः
II प्रतिकल्पम् दिव्य प्रकरणे । [illegible] स्थाप्य
दृष्टि सो सद्गति रव कृष्णे ।
शुद्ध लोक धर्ममय [illegible] स्तव रामायण।
यम भोगाभिका स्वाभाविक धारणा राती
भवन्ति अत एव स्वेद [illegible] विपर्यति
मरः भेदा मार्ग गमन उर मन्द
धीमतः । मार्ग गमन जनित श्रमोपयुग—
पुष्पाप याणं पुनः स्वतः कुतूहलानां
श्री रामायणस्य दशरथ नितम्बिनी नाम ।
आराम स्त्री मधु मव दृढ़ तव उर्ध्वलानि
स्वेदाम्बु सम्पर्क स्तुमवः प्रतिविम्बा [illegible]
भारत] [अनु हर्षः । स्वेदाम्बु राजदर्शकः
97/13 शैत्यादि रावण्य वा कि जो हर्षः ।
I यथा किरना दैहिक भाव [illegible] मूर्त महा
रम्भादि डोलोदय जिवा प्रसन्न नरेन्द्र म-
र्जित यशाः पाण्डराः रावणः । रथ्या
स्थापित रत्न तोरण तप्तामिलन जल
धुवलता जनित हैः पुष्पाद्य योगमपि
देश मध्ये स्फुटि औरविया हैः स्तुमति
रतादिम् रं यथा कारणमारा निर्वीडित
काम म भूषा रत श्रुरहे यातुरा । [illegible]
दुःखया स्तुता रवादि स्फुरि म्युरवो लालिनः
इतरं रावण मानिनी मानिनी
मृढ़ हवति [illegible] दौदि द्रुम दुःखना रहे
याता आपि विल मते के भी मिवस्थायं रहे
नीचानि अनशङ्का शाङ्कानन्द प्रति भा

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

स्वान्यो शौर्यो स्वदुर्नयान्त्य भवेत्]
[यक्षु द्वनिमेल वीक्षण (?) लक्ष्मी आवादि
विक्रिया हेतुः यथा मृताधि घातिपति इस सभन
9/B स्वयं मेरुमल्लाकृतिं जायतो प्रेमदा इव
II घातिकुपाहृत कर्षाङ्, येषा मुखो दृष्ट्वा
सायणु मन्त्रिणं पर दृशा हताङ्गि मेवेक्षणा:
नाइः प्रत्योपि न पारयन्ति पुरत स्थातुं
विस्द्धा इव ~~अवोक्ष्य~~ अवोक्ष्य —
दौर्मुख्य चौर्य यावा दृष्टे द्रौहित्यं जालो
यं स्यात । तर्जन ताडन मुखो भृति स्पृशा-
दि शयुन्नकम थीं सायणा मन्त्रिणा
स्मेत हैला विश्लोक्य नियोजनं क्रमे ।
या यदि लोकयोमाक्रियां शिथिलयत
स्मरं मुखाग्रा गठम । आग्नी लड्केषु
जायते कयामिदं दम टाक्ष मुखाकितं ।
स्वेदं कृषित दुल दोल पत्नब
पे ज्ञाति स्कन्धे पंगाम ।
10/B अनास्या — दौर्जन्य मन्युराते: जनि-
I तापर वैभवा प्रमात्स्या ।
दौबोधित स्पृहा भवति मन्युको धोर इ,
भृकुटे कोर्ति दौर्जन्यजो यथा —
पायो शत्री जलेन पल्लव जलानां स्यु
क [illegible] धौत [illegible] बहु अर्त युस्माके
च वदाम्य मान्य यावि मनःस्पृहो सायणो
नस्तोक पदधाति नाथि समया प्रेदक स्या-
सो जितम मन्युया यथा —
हत्वाक्रिमा हेतु गृहीत
तदीय यो भिन्न ताड्. लो भजाति सायणो

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

99/B

मेदनीं लक्ष्म्यै। स्वस्वर्ण भेद परिसर
99/B विलोक नाननं विशेषणादि करि स्वाम्यः
II प्रस्तर कोर्याय वा —
रात कन्द शकोमल सन्ध्याह मिषालम्
भार वाहनम् पार्णोकोणषसी स्यन्ति।
पारितः प्राण पामा वायवः, राज्य श्रेष्ठ
कार कोयोन विरमतः कथापि पत्राणाम्
रिते समापाण समाप्त जान स्वहसा वधा
कोमी वपमं स्वदुर्न याय वा ——
शम्भुके सहस्र भूमिपाल स्तुविवं
श्री सायणं रोगिता स्थ यै हन्यवपे तथापि
न ... मनः कालुष मुमुक्षाति। सोयं
दुर्णय मस्मदीय मखिला, विद्या न
... बोधा ... कुथा यापि सहिष्यते
किमवनी दुर्वृत्त वार्ता पहः। सेया मयं
100/B च्यंभेरी पटह पटरवो भाविताया
I महत्यां रामं सम्भवे यथा — रामं ह-
-रमन्ध रतया राजु मह्या मता वनान्तेरव-
कालाः। सन्तत्या विमत भूषा सायणा धा-
वानि कव समु यारो अत्याथिनाम्।
ध्यान म ... मनोभिराभात रेखा
भवा स्वात तापत्रायिन्याः। यथा कामो-
देकादि मनविधता सायणामात्य नित्यं
उदय कम्यातमतल रात्रा श्रेष्ठ क्रियामा-
परम्नः। बाह्य योशातवक रजुषां
वपजिनी वारणानां मनो स्काम्नं किमपि
किमपि स्वाम नौका सि रचलि। अत्र
शीला अशदाशादि भवा शीलां वेपातु
धावो विभावेन। वैवर्ण्यां योमुरवता
शारीर सात्विक्रियादि रुपेणेति। विदिवा

100/B — II

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

विनिहता बिकलास्त था। इ. २४ प्रयन्ति
तव कीर्ति। विला॥ थि। निम्या। म रावजा श्र
यथा —
100/B आविर्भद्भव मन्मथमेक दैक
II माशैहतश्च बन रायणमास्त शर्व:।
लोकोहि बोधिनन्, जर्जर निर्दिकाटौ
नत्युमर्ला। क्षिति भूतभूत ओघ्यु रत्नक्षान्
उत्ता उत्तरे सार्वश्चमादि तासव
मालश्यै जेमर्थं जूमता यथा नानार
प्रालरलं भ्रमण परिणाम ध्वात भ इ.
व्रत इ. २४ श्यानि श्या त्याशाजल
यशर परश्यन्ति मन्त्रौ शुदलो:।
रानुनैवोत्साहलै किप नूपवनिता
त्र्यायणामात्य। भियोजित स्व प्राप्ति तज्ज-
102/B म्मा शरीर भइ.।कि मील आदि
I. कारियथा ताउयन् शातशड प्रयाण
पटहा स्ता शावस्य इरतो रास्वाम स्व-
कितारणान् बिभवौ तै पुंवयं त्र्यायणाम।
इत्युत्सव प्रवया। भिमाते वद्द राक्षि
निश जुबाँ वे किअं शुवाह तदद्योति रानु
मनन क्षान बोधयामि का क्रियः
उपयुक्तिम तुष्णिका स्वेवान
मात त्युनकम ये या किलवति
तरत्मूलं त्र्यायणाये स्वपल्या
स्तवकि पुनर्निकाया स्वामं माहार-
यन्त्रमे। आर्मि मुदुपति कु धा स्वाम
माउार युक्तं तमकमनु किदम स्ताव
श्यास्त्वान्ति मानो अथाव बोध:
परिणामादेव यतो जू मा जिबिमदं
न स्पृवाव बोध:। यिनो है वा स्वमति

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

107/B आयणांन अमरूँ राज्ञं कियत्स्वीकृत
II अ[illegible]माः शान्ति धारणाः कतिहया लक्ष्याः
कियद्भावशः । इत्थमतः पुरव [illegible]
था भिरस्य शो[illegible] मुस्तावम्
कियदि नवको लोचना विनमितैः
~~[illegible]~~
स्वाच्छ स्थिताः अत्र विवादः नारकस्या
[illegible] यो दैस्यात विनाशो विवाद आस्या-
तेऽ । सम्भाव्य शरीयैवात्र निरवात्ते-
वात ~~[illegible]~~ अमलवादि मरः यथा
पारमार्थ्यं हेतुभवि नहरति स्वरवं
विश्वे वैशसात भवेयेतकि मारुतः
किममुना लभ्यं फलं विचार्य ।
~~[illegible]~~ स्वं यथा प्रथम पूर्वमत्र स्मर्ता भवेद्
भवादिय रीन ~~[illegible]~~ श्रीमन्नारायण
तालशालिनराता नारवास्य यस्ति प्रियाः
अत्र निद्रा आलस्य प्रथम चिन्ता आहू-
तमिह चित्त मीलनं निद्रा । मारो ली-
103/B ~~B~~ स्वं विदधतिनृणां मानवेषु में
I ~~शास्त्रि~~ शास्त्रे । सम्यक् शिक्षां मामित
मामित ~~श्री~~ श्री शाव नारायणार्य प्रोक्ते
शालां प्रकटयति ते मृङ्गमेन्द्रः मयोरो
मरणं मङ्गलरूपं प्रसिद्धं इति तस्य
लक्षणं श्रीमतम — श्री नारायण
~~[illegible]~~ वर्ये वसुधा स्वैक दीक्षापर आपन्नाति
शरवमेव भवता नियतं स्वीकृतम् ।
रावैं यद्यपि मन अकिवनमर्दया
दुर्नावं प्रभो प्राणेभवयमात स्पृहा गृहस्थं
~~धन~~ शाश्विभर्ता रिवलम । इत्यादि
मृङ्गशालयोल्लभ नवेन मरणस्य

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

अवसाय मातमुपनिबध्नीयं — अमत
कामचारः — तथा वान्दि रताहि मति
मति गृहीता निरूपमाेपि वा ।
104/B लोको क्रुवाकर ड्विवर्तितये प्रावोध्य
II यत्सर्वं प्रभौ पार्थं पारं धुनात्यपार्थं
सुमनः कार्पण्य विक्षितये । वोल्ये पि
प्रति बोध यत्ये वाहितं शीश इ. मह्या वति
वाध्येकास्पद् श्रायणार्थं भरावध्या
श्रावतारास्त वा क अन्य मोहः —
मोहस्याप्ये यि च भय दुःखाे द्वेश
चिन्तानाभ्युदितः । अमर्थोर्भे नानि पात
ज्ञान भंशादि विक्रिया जनकः यथा
गृह्या निबों करवान गृहातव अमर
इन्द्रर्ये धीजानाम ।
पुनि श्रायणार्थं विमकारत्ति मी त्था
जानन्ति मैव किंचित्यपि अन्यमतिः ।
शास्त्रोपदेश जनिता मति आदिता
भान्ति शोणितवे यथा आम्बीकि स्या-
मथिक विहृतो वहु श्रीव अुपारो
104/B पिता तावादृश्यं लिखे कृत जवाति
I यत्स्यांदि शीर्षिक्यते तां आक्रोश कुशोश
याम्रत तत मध्यास्त सरोजाजनान ।
तस्यां येव निवसन्ति श्रायणा जनाः
तेषां स्वपादेशाद्गितों अपि प्रभवन्ति नैव
यादृशो इति स्व बन्धुनापि अवताय
स्वर्निदेश्या श्रोभो
मनसे स्तासद् कामिलाहि करः यथा
दारुवन्ते शातश इत्यादि अयआदिः
दोषो वेन्ना आधाय यातेषां विसर्जयन्त
दिङ् मौन तु वार्तामाति हरिं प्रशान्ति

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

तव मौढेव यस्याजन्मं तस्यैव दयिता बाधि-
नयति ते धिक कौर्व स्खलत्स्खलात्।
आयुर्वेद सुधा निधि अस्मानिभि र्ग्री ना-
यणार्थौदितं भुवज्यं य भिव श्यथैर्न
मणाय युकूल बाल्याकुल्या [द्विषां] धारा
103/B कुशलकृति मति कृपार्ता: पाचिमृता:।
II पतिन अंरज्यमो तथापि बहवो शहर
शयाने कर्ते मूर्ते शौर्याद्या भिरवि
भृशं शायणविभ्रा अपमर्ष:।
अवमानाधिक्षेपादिजन्मा निविष्टतामर्ष:
तर्जनताडनमुखोद्वेति स्वेदादि
शयनक: यथा भूस्थायण मान्दी
शासनमिदं श्रमो श्रमु प्रोक्ततामू।
येथे स्वामिनि शङ्कम जीति पतौ
सोमवानमिशा नृपा:।
तेते वायापं सब क्रिया महिम।
वाणानिब बाधि सृजेतरथयो केऽकं स्थय-
नामिति अपमार्व:। अभिजनलावण्य
वर्तेष्वपि सम्भवो मदस्मृतो मार्ग:।
सविलासाङ्ग विलोकन परावमानादि
धर्षणादिकर: [रम्येक्षणतादि सामग्र
105/B जनितं कालाक्षमिव मौस्थ्यम्।
निश्वासो दीर्घास्य ममता स्वेद-
ज्वरादि शयुनक: यथा प्राकृत समु-
पारम लज्जां जयोरावो सौध
मावाक्ष मारो मारितो आपार यन्ति हृशो।
अयुक्तेति ये पश्मीनि सहयरे नाक्षं
पतीये जाग्रोप्यपि न शायणो स्रष्ट-
मिता या भीति मामन्वतात्। अथ
वेगा:। शाश्नाम आवेगास्यात सम्भ्रमका-

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

लज्जा सशस्त्रौं अंघ इत्, पवनाद्वौ स्तुल
शलवरं परासघाततो इ, विकेति
वर्लो विण्डु तरातौ पठौ व्यो माकुलानन:
काषितः । अहिते हित जस्य शोक मुखिह
जस्तम्भाव शरकम्पकरः तत यमक
मत्वा यला]— [अथोन्माद: अनवे-
क्षकादि कास्याद्युन्माद: [illegible] हर्षरादि
104/B भवः । अत स्मित रात्याः शान निति पठि-
II ठान रोदनादिकरः यथा — कुरबक
वर शाखिन कुत इच्छा क्रियामेक
मुपल यति मौलिं शायणाहि जानां ।
कथ भरवेनकाङ्क्षा अङ्कं पालि
वराङ्क्षा हृष्ट्वा यति नल भेदाः पुपअ-
रः कृतस्ते अपापस्मारः [illegible] दुःख
यावे च्छा पस्मारः कथ्यते व :
भूपाकशाप केनिल लाला स्वेद्य
क्रमादि विकृतिकरः यथा अपहृत धिया
पस्मारेणाव [illegible] इव [illegible] शमिति
विकटं [illegible] वल्गा सभक्ता सायक
सायण भवति भक्त [illegible] :
[illegible] मुख केनि ल [illegible] विस्तरः [illegible]
स्वस्थः [illegible] विलुठन्ति [illegible]
अर्थो हेतुन्याय — अथ तर्कः
105/B सन्दिग्ध विमर्शो यस्तर्कः स्यात्
शिरोऽङ्गुली भ्रमकृत । यथा [illegible]
शकहृदं व लोकनेन शायिवेश्वर सायण
ते कवाति यदि कृता कृतमुल्यार्थे नमा
सजति किमिदं ममोदय दर्शनि
कुदर्शन मम [illegible] हतिकलं दर्शनि
पाणि वीनः पालितं [illegible] कृते:

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

अथावहित्थः गीला धैर्य धृत गौरव
हित्थ स्वरूप विक्रिया हेतुः । यथा स्तुति
मासि वारितेषु कलयन् स्तुका विस्मर
स्वधि सम्मार्जितः पारिणता विनया-
वनतिं । दृढयति शङ्के मन्द मकुण्ड
मकुण्ड खविहृति विभिन्न कन्याभिव
सायण मूर्खि वरः अथ स्मृतिः स्मृति
रनु भूते यं स्मृतिराहिता सहृदा
हृष्टि चिन्ता यं: [निर्धौ तो जित
105/B मार्जित ध्वनि ध्वनि भूतः प्रो द्योत
II धूत रचणा कृपाण गौणा कृपाण तोमर
तटे हली समुल्ला सितः । सता
सायण सौम्य केयुर के ठेटे इत्याकु-
लास्वाङ्गि कुलीयमान शिरि युवरेषु
मुखरं दृष्ट्वा ठेवी वार्षिकान् उत्प्र-
कृत्य अथ य पलका —
सारा हेव समन्यार भावेरमारिष्टिः
यं पलता स्यात् । स्वच्छन्द चरण भर्तने
पारम्याधं भिक विक्रिया हेतुः यथा शुद्धा-
न्त वामनयनास्तु शुचिस्मितासु वारा ङ्गना
स्वधिक विभ्रम विहार इत्याम ।
अयाँपि स्न सभिव सायण मत्स्य-
स्वितं स्वलेषु रवेदयाक्ति सम्नरि-
107/B ता मुखेव] [स्वयमता निभावादीन
II क्रमणाह — रवि भावो यो भावान
वोषयति स्थायि भावकथा । अति लोक
वर्णना घटक विभावोति विशेष सार्थिता-
मेवः स्यं विभाव आलम्बनवे वीद्धि
पनवेन या द्वेधा भवतीत्याह — आलं-
म्बनमुद्दिपनमिति वस्तु विभाव सरूक

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

दृष्ट्वा तत्र विभज्य प्रदर्शयति। आलम्ब
नस्थानां रामादि उद्दीपनं तु सीमादि
अभिषेकं जनपेक्षित काव्य स्तानां ~~[illegible]~~
शब्दोपात्तम् देवतादिक स्थायिनां
सामाजिकानां आत्मा भावक ये ताः
विपरीत वर्तमानानामालम्बनादि
भाव इति न वक्तुं शक्यते तदुक्तं (हिन्दी)
— शब्दोपाहित रूपं स्थानं [illegible]
तत्रान्तर । [illegible] [illegible]
[illegible] इति [illegible]
नामव भावे [illegible] हेतुः ।
यथा [illegible] [illegible]
106/B [illegible] जाता [illegible] यत्रा-
II [illegible] [illegible] [illegible]
~~[illegible]~~ मनु राम [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible]
~~[illegible]~~ [illegible] न पतिन
प्रत्येक ~~[illegible]~~ मालादिभि — [illegible]
यथा यथं विभावादिभिः ~~[illegible]~~
बोध नियमानामपि अभियारित्व भवति
दर्शयित्वा लौकिक दृष्टान्त प्रदर्शनेनापि
समर्थयते — अभियारि [illegible] ~~[illegible]~~
तेषां स्वामित्वं बहुधा साधुवृत्तानाम् ।
तासां अभिमुख भावा स्थैर्य परता
विशेषणा भवति सतम हर्षं स्थापित
[illegible] इति प्रभियारिणां निरूप्य तत्र
निरूपणानां विभवते यद्युक्तं विभाव
108/B इति यथा सर्व स्वेव उदाहरिष्यामः
I ~~[illegible]~~ उद्दीपन विभावो यथा —
[illegible] ~~[illegible]~~ निकार वा प्रतिमद्दे स्वावर्ज

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

यन्मते स्तुत्यां, मालीरा इव लावण्यार्थी
वरा लामङ्ग्यो भूषा मङ्गराः । उत्कृष्टा
रेखण कौशलं ~~वि~~ विघटं यन्मते तास्य
विपुलता स्वस्थैव हृक रात्रे रूप रात्रे
राः तेजो विकाशा इव अथानु भावः —
अनुभावो भावानां सूचयन्ता कोऽपि
विक्रिया भेदः । भ्रू क्षिव विक्षे वीक्षण जृम्भा
भुजवल्लि वेल्लनाद्याः स्मरादि भाव
नमन भावयन्त सामाजिकानां भो के-
पायमो रसमोपकारिणो भावाः ।
यावे च अभिनय काव्य आस्वादनं
भावता] [अ दृश्ये ह दि कृत्वा युक्तम् ।
107/B रतिर्वर सामान्य गुणायामात
II रसा निष्पन्न इति तदा लक्षण
विभावो यथा —
अयं लावण्य इति शोभ भुवन
तस्मात मण्डलोदय शृङ्गारः किम् ~~मूर्ति~~
मूर्तिमान् विवश्या पत्नि रवि स्मरो
वा विभुः । यत्रा विश्व सृजो विहस्य
सकलानि रूपाणि यत्नेन किं तादृक्
वस्तु विशेष सारं विषये आकुर्वतां
कौशलम् अथवा आयुष्मन्त मवस्य
राज्य रचितं सर्वै गुणो रञ्जितम् ।
स्वकं लावण्य ~~मेक~~ मेव भुवनेभ्यो
भ्य विक्षिप्तिभिः । शिदा । ~~सर्व~~ सं
मेव च कास शिल्प कुशलो विश्वं सृजं
संहरन् । सर्वाभिप्रायं विश्वं ~~स्थलं~~ स्थलं
भुरो वैषा पुको पालिकः । रावो च
विभावानां ~~विशिष्ट~~ रूपतया भावा माना-
नां विशिष्ट रूपतया भावामानां

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

स्थायिभावा [भाविनौ लोकस्वभावे स्पष्टत्वात्
109/B तत्र न पृथक् लक्षणं क्रियत इति अनु-
I भावमपि पृथक् निर्दिष्टा अथ सात्त्विका
भावाः — स्तम्भ प्रलय स्वेद स्वरभङ्ग वैवर्ण्य
मिश्राश्रु वेपथु रोमाञ्चाः। सत्त्वात् दुःख
हर्षादित भावनायां अत्यन्तानुकूला-
न्तःकरणत्वम् यथाह — सत्त्वं नाम
मनः प्रभवं तच्च समाहितमनस्त्वादु-
त्पद्यते। एतदेवास्य सत्त्वम्। यद् दुःखि-
तेन सुखितेन वा अश्रुरोमाञ्चौ दर्शयेते।
निर्वर्त्य इति तेन निर्वृत्ता सात्त्विकाः।
तत न हृद्यभावाः तद्गुह्यमानत्वा
वस्तुप्रभूततयापि भावाः। भाव एव सात्त्विका
नामनुभावाः ततश्च द्वैरूप्य
मेषां एते स्तम्भादि रूपतया अवस्थि-
ताः स्तम्भो निष्क्रियाङ्गत्वम्। प्रलयस्तु
नष्टसंज्ञत्वम्। अन्यत् स्पष्टम्।
यथा स्तम्भादिः पतति पतति इत्यनेन
हृदया इत्यादि। अथ भावाः [भावाभा-
त भावकानुभावकमतया अनुभूयन्त
108/B इति अनुभवनमिति वा रतेः केचि
II अयं दिश्यन्ते। भावानां स्थायिनां
लौकिक कार्यरूपतया उद्भूतेन कार-
णात्मेव। यथा — रतौ अन्ते कुटिलैः
कटाक्ष वलितैः स्रीरानन वा कान्तेशः
विभाव्यन्ते निरवद्य हर्षे हृते स्मारा
भ्रुवा विभ्रमाः, कीयन्ते स्मित यन्त्रिका।
मुख सुखानुबन्धेन मुखं भूशे रोमशु
नारायण मक्षमैः किमपि इत्ये इति जि-
गीषु दिशः इत्यादि यथा रसे मुख्याह—

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

क्रियामः। सं अवहार्य दनयोः कारण कार्य
स्वरूपयोः सिद्धिः, विभावानुभावयोः
लौकिक रस प्रति कारणतया स्थिते-
र्न पृथक् लक्षण उपयुज्यत इति
तदुक्तम्। विभावानुभावौ लोकसंसि-
द्धौ लोकयात्रानुविधायिनौ धर्ममेव
109/B रसानां प्रतिपादयन् अलङ्कारीयेन
I अलङ्कारता पक्षमाश्रित्य प्रतिपादितौ। —
चित्राभिनय तदिदं रसात्मकं अङ्ग-
मेवक्ष स्वारवीतम्। स्वक्ते विभा-
ग्भिधेयं नैव लक्षणेन तत्परत्वमपि यत्
इदं मतं लक्ष्यक्रमत्वेन प्रतिपादितम्
शृङ्गारादीन् क्रमेणाह — अत्र शृङ्गा-
रो यथा — रमणीय देशकाल तदु-
चित कला वेष भोग सेवाभिः। प्रथम
प्रमाद स्वपायिनोऽन्योन्य रक्त यौ रति,
मधुराङ्गविक्षेपैः तैरेव प्रकटमा-
नानुभवति शृङ्गारः। सर्वे युक्ता
मालित भावाः पुरुषान्ति तामेव माङ्-
ताः। यावन्ती पश्चात्सु अभावा]
[सुख दुःख यो भावे भावस्त भावनं,
पाकतः। तदुक्तम्। अनुकार्य
109/B निकृतयोप निबद्धमानं सुख, दुःखादि
II सर्वे भावे स्वभावस्य चेतसो भावनं
वासना वा भावः। तदुक्तं अहो ह्यनेन
रसेन गन्धेन वा सर्वमेव भावितं
वासितं मिति यत्तु रसान् भावयन्
भाव इति नु तदभिनय ~~भावकाः~~
कामयोः प्रवर्तमानस्य भाव शब्द प्रवृत्ति
निमित्त कथनम्। तेन स्थायिनो

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

अभिव्यक्तिरस्य तैल भावैर्दर्शितां। अन्यैर्पि चित्तवृत्तिविशेषा रतेषामेव स्वरूपानुप्रवेशान्न पृथक् वाच्याः। नियमश्चति — रत्यादिः भावः स्थायी भावैः मिलितैः प्रतीति भावितः। स्थायी रसात्मकतया परिणमति यदा तदैव वासनारूपः रत्यादिः विभावादिभिः पर्याप्ते स्थायीभिः परस्पर मिलितैः रसः स्थायी रत्यादि यदा शृङ्गारादि रसत्वेन परिणमति तदा स्थायीयां विरत मकरन्द

११०/B स्रोत सामान्य पुष्टे —
I काल विभावा यथा —

माधवी विकसित हो तत्व विद्याधि-
नि शृङ्ग मन्द पीड़ाव रोध सु दृष्टी
परवा विद्धे। इत्यादिकमस्य कुसुम कुसुमैर्रसोत्कटा पावीव स्व समय स्वयमेव पूर्णो काला विभावो यथा—
आकाशीव पवन मुदा स्वस्त जात युवतीनां तस्माज्जाते शृङ्गारे प्रकाम केशराणां विकासः। तस्मात् राम स्फुट मुदं मिथ स्तम्भु स्वादेव शोभि वेणी रागविविध स्वच्छ स्वानु कल्पाः
प्रकल्प्याः [युक्त्या] निकल्प्याः परिपा-
११०/B चयन्ति। आलस्य
II औत्सुक्यं मरणं जुगुप्सा। तस्यायत्नेन विराग मुहूर्त।
इति क्रमेण तत्र शक्तिशांत अभिव्यक्तिं आष्टौ स्थायिनः आष्टौ सात्विकाः
व्यभिचारि पञ्चाशत मुख्या शृङ्गारेण

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

निकाङ्क्षाः शृङ्गारमुपकुर्वन्ति । आलस्यमौ-
ग्र्यं जुगुप्सा मरणं मिथः कालमान
विभावानां यत्नेन वारणीयानि मानानि विरु-
ध्यन्ते । प्रकारान्तरेणाविरोधः ~~साकांक्षं~~
पाक जाति जाडित सात । तत्र देश विभा-
वो यथा —
मधुरमधुरे स्वैर्निजरामः
पवाहैः । शिशिर परिसरणान् शारिवना
मूलदेशः । समयशिकिमुविहारे सङ्-
मोधान भागी [illegible] [पुष्पे सौरभ लोभ-
114/B पूर्ण पति तं [illegible] पुष्पं चर्येवी जिता ।
I विकस्तक-वरीकं माल फलके आकी-
र्ण योणान लकाये स्वायणं मन्दिणा
प्रिय स्त्रिये [illegible] सुन्दव कं लक्ष्य-
ते प्रमोदरूपा इति यथा —
सारत्वेन समुद्भवः । किमभूतात्
किं वासुधा चीचिते कि मान्यालिकस्य
कृशोदरी जजिणतं मायां मह लामनेः ।
दृष्टे निर्वृत्ति कारवास्मि दमितः पूर्वव-
दृष्टं मञ्जुया गाय स्वायणं मान्नि मन्द वित-
तिः श्रीयौवनमेवं स्थिता युनो विभावस्य
यथा — अविरमितानन सरोरुह माय-
ताङ्ग मानानुलम्बा भुजम प्रति मानरूपम्]
[कालोचित विभावो यथा —
शालमा यापकृतं सक किन्तु वार
111/B मुमावली वकुलशेखर पारिमहः ।
II सम्भावयामि वनितास्तव सङ्गमेन
वार्तिकं समयमादरणीय वेला
भोगा विभारा यथा भोगानाव स्य
शृङ्गार मत्र आम ईवत, स्पृह पुरङ्ग

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

नाभि तिलकै रिथा मध्य मैं दयै
अ. स्त्रीभूतर दक्षत मातिकारे आकीर्ण
योर्लोलकै :। था। म्य कुण्डल ताण्डवे
शशिमुखि स्मते सदा शीलिते रम्भा
विश्राम दर्पणो निजराधे साधक लीला
श्रम यथा सर्वेदामः कृतमञ्जना तन्नुल-
ता प्रोन्मुक्त पतावहि) [सम्प्रत्यै यव योः
समारम्भ विधि भूः यात्सतां सायणा
113/B अनुयोग रमता : यथा ——
I अथोधमं व हित कुन्त हपाण वाणो
शरत्य मानमपि यन्न विमुन्नमान्ति।
तस्यैव सायणा पति हृदयं विकुलस्व
तन्वा स्तवायति मतामयना जनन
मधुरा डः योषितै यथा —— व मन्दु
विम्ब मधुर स्मित चन्द्रिकान्तं मैत्रं
स्तोर मि युनो मद विश्रमा स्थाम।
आशाथ तेतव किमालि विलोचना
स्याँ मानो विसायण मुखा मुज ष्टु डः
लीला) [आलम्य सायणा भव न
114/B ममन्द मालिन् मध्यो करोति कल
II मायत यो मे मालि युवति विभावो
यथा —— पयो पल्लवे य कोमलो प्रणय
सौधाम सहा शोधिते वक्षोज कितये च
वल्लभ भुजाया मास्हे वर्धिते। हृष्टं
शर्पं द्वे हृशौ ष्टुति पयो माधाय
सन्निहित स्यों सायण मत्ते भीत
वपरे याश्या भवेत पोयसी
युनो विभावो यथा ——
वामा काश्वे सखी ममाश्रित तरवल्लीव
संवर्धितौ तं यो मामुपलक्ष्ये गौरव पति

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

ज्योत्स्नेव उज्जीवय । गौरी
शङ्करयोरिव कमला वैकुण्ठयोर्वा ॥
114/B तत स्थाने अभिलाषः काम्ये सर्वाङ्गे
I इष्टे विषये दृष्टे वा श्रुते वा विस्मय आनन्द आदय औत्सुक्ये । साक्षात् प्रतिकृति माया चित्र स्वप्नेषु दर्शनं भवति
आलोक स्तुति वयस्यो बाल्येषु ते वन्दिस्तुता श्रवण ततोऽभिलाषो यथा—
उपभिरमति सायण विभुं बाल
बलवन्मनो भवो कामां । आदि इति
दर्शि शचीन्द्र कोपाति कमला करेषु वैरविज सायण सचिव मणिलवलोः
कस्यापि इति दूति प्रति मातृसखीः । विस्मयो यथा—
किमयं वसन्त समयः किं वा सोमः
किमङ्ग वा मन्मथः ।
सायण नामा सचिव स्यात् एवैव केवलो मनुजः । तत्र भेदान् उद्दिशति—
नम योग विप्रयोगौ सम्भोग इत्यान्
113/B वा ... ना भेदाः तान् क्रमेणाह—
II तत्र नव योग अत्र अङ्गमोन्योन्य रतयो समयोः । कुण्ठादि प्राप्त ... तदपादे
वज्ञा ... विप्रकर्ष जुषः योग समायोगः तद् भावस्य मायोगः । मुक्ता मुक्त
पारतन्त्र्याद् अनाथ लो मा ... । आदि
सा ३०११ आ वस्तुता पारतन्त्र्या ... राज्ञि
या वत्सराजेन । दैवात् वा गौरीरिवयो इव ।
तत्राभिलाष चिन्ता स्मृतयो गुण कथन
... । मुद्वेगः । प्रलपित मुन्माद

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

जर जडता भर जाडि शकलाव स्था: ।
जायन्ते उत्तरोत्तर मति दुर्विषह
ठस्य भामान्ति ; ।

114/B दिङ्मात्रं दृष्टे तथा श्रुते वा
नौनौ हृदय मार्गे लक्षितो भवति,
अथादे । निर्वेदः कि ग्लानि किमाति चिन्ता-
नात-ग्लानिः श्रम
तामितर्क तत्राल राद वरानन्द्यम् उत्
विपर्ययोराः । विस्मे भवतारगयो विश्लेष
विश्लेषो विपर्ययोरस्तेम ।
भाव प्रवाहस्य भेदा देशगायां स्थमा-
नोपि , भावयोरपाति विश्लेषः
पर्योरा: तस्य जो भेदोभावः प्रवाहस्य
भावको पर्यायोऽपि द्विविधः पत्नयमान
ईर्ष्यमानस्य । तत्र प्रणयभावः स प्रणा-
-य मान उभयार्थः कोपः प्रेम वश्यत-
या प्रणय भङ्गो भावः सर्वे प्रणय
विवर्तयो दम्पत्यो उ योरपि भवति,
तत्र नायकस्य यथा —
सम्प्रार्थवपि आयण प्रवमत सङ्के-
तितं मन्दिरे [आनन्दो यथा —
स्व भमया सारिव कुमेर सावि वानु-
114/B भूत : । कारियत प्रभाव कवि जनस्य
II आयणारम्भः । आनन्द । विद्युल्लहरि
भिरिवोत्थमाना सत्ये तथा प्रभृति
किञ्चिद् दहे न जाने साहसो यथा —
स न्दर्शनात्कायण कावलेमा वारव्य
वाला गुरु राशि धाने स्थाने न
आनन्दोति न किञ्चि दिवि पूव्याधि
वमते बहुशः सरवी चिः । आ । जियार

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

मध्यम, पनात् चिन्तादि [illegible] नोन्नलक
र्णं, क्रियते। अत्र दशाव स्थार्वं [illegible]
भावैर्वृ भावोदित माया येः तदनन्तरं
नवीनां मठां कायेषु दृश्यते यस्मात्]
॥6/B म.श्री सायणा मल्लिनाथ यः किमाधि
यो भीमनाथेन वानोमत नर्म रवी
जनेन च तदन्यान्ये मु जीवितम्
ईर्ष्या कृत स्तु मानस्त्रीणां
पणायिनि वैराङ्गना मम। सख्या
मु रवात् निश्चि मिते प्रियान् प्रियया
परा ङ्गनास्य ङ्ग उत्सवनायिते मोत
वृत्तय भीमा ङ्गनैरवान् मिते।
अथवा दृष्टे सादादि व्यामानं
वल्लभ मुपथमयेत् सान्त्वन भेदन
दान पणानुपेक्षा रसान्तरैः क्रमशः।
ईर्ष्या मानस्तु पुनः स्त्रीणां राव।
नायिकान्य रसाङ्गनि पणायिनि
भवति। अन्या सङ्गस्तु श्रुतोनुमितो
दृष्टो वा स्यात्। तद श्रवणं सारवि
मुखायथा — किं मां न जानासि
[illegible] केशो दक्षिणे वैदग्ध्य येनोननु
सायणात्वम्, सखीति किमेषा
तव सत्य वाणी वर्यं मृहिवाकिन राव
सर्वे] [तस्मिन् स्तामन पेक्ष्य कुर्वन्ति
इमे स्मृतिं नमणो। तास्ता स्ताव दक्षा
॥8/B प्रदत्य मुमुरिव स्वात्मान मत्यादित
II दोल्लप पयितोति साथु लि मठो दोषा-
न्माथि प्रजिवत् नाथिका या भावा
अन्या सङ्गम शोषितेनानुमित दृष्टे

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

श्रुते वा प्रिये दृष्टे स्त स्व चित्ते मोहः स्मु-
वदन युक्तोहि वाम भुवाम् ।
आयें आयण याव ठंड भीमना स्व
न्या [illegible] सुरव हिववि पिल ल्हेवानि रतन-
क युक्त घ [illegible] कोपावकाशो मावि
उभयोः यथा —
अन्योन्य प्रणयापराध निभृत ओ-
पार दोषाभना दे विशुंभ याः परा३
मुखतया येका ~~[illegible]~~ सोने न ~~[illegible]~~
117/B स्यु ला:] [तवापि मान वाल्योन
I विघटते यत स्नालोरे कांप्रोत । भ्रस्य
ये स्मात कोपा दुर्वता अरल बाहि
योरोन जाद्रु आपा ~~[illegible]~~ आनव नं
यथा — आयणाहि मम प्राण
मन्त्राः कोशा माहिमः । त्वमेव ताद्रि दं
आर्वं कोप रय उंड कुतो माधि आरिव
स्मावर्जन रूपो भेदो यथा —
~~आयणा~~ मन्त्राणा माचि आयणास्य माहि
तरस्ये ~~[illegible]~~ मम भ्रमो आरिव त्वन्मन्त्राः
प्रभवन्ति शाउं मु पतः देआः धस्य योदृये ।
उगाली भि । यदली मम प्रनुशुणो वैमान
काल । इथेत वकर्तओ हित देव नालि
तसबो ~~[illegible]~~ वस्ये व वाम भुवाम्
चशमित नाविता सोभा तम स्वी
[नोति पुनर अपरा ध्ये व वम हित याभा
उ स्वकोयित भावो यथा —]
116/B दुस्वाक्षी दुहिता स्माय भवति साते
II विदेहा भाजा आपते स्वलितं न
किंचि दपि मे पूर्व स्मर त्वं प्रिये ।
इत्युस्वप्नवचांसि आयण विभो: कृवण-

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

स्य तद्विभ्रमेणे आश्लेषमिति
निश्चय्य तन्मध्येऽवत प्रलक्ष्यमेव प्रतिपन्न।
दोषः प्रत्याख्यानि प्रणोपतन्य मूर्छा।
प्रभाजनी योमम नायकस्य प्राणेश्वरी
प्राणमिकोपराधः सावे जल्पन्ते कोपं आ-
मादिभिरूपा शमयेत। आलिङ्गनमस्या-
श्चाटं चुम्बनमस्या उपाजनं शय्याः।
आजौ भूषणादयो नं भजति स्वपादयोः
पतनम् अवर्लेषु तु आमादिवत् कथि-
रणमेव शरणस्य भवेत] [रसान्तरेण
118/13 कोप भंगः।——
I आमामताति शरवी विलोभन
रिरंसमानत्वौ भूषणैः पादाग्र
पतने मुहुः प्रणयितो पस्फा यी
वर्जक्रमात्। सर्वं वल्लभ आगुणेन
सरिव मयूरं द्वाविंतं कारप्ले
कृत्वं तन्मुणो तन्म सर्जि-
त स्वैरो स्त्राभिमानः परम् स्त्रीणां
तु कोप धैर्यं मुख्या मध्य प्रगल्भानां
यु स्त्राज्ञिरूप जात्या धीराधीरा भय
स्वरूपाणां तत मुख्या यथा नव
ललित वर्षा भावा अनुरतेवामा मृदुः
कोधि च मुख्या
विमृशति शरवी रन्ध्रमाला
कुतूहलिनि पुनः विघटयति तत्रा
यौवने भ्रं भाव मवाहते।
परिहरति च स्वैरं मंगां विलोकित
मधुपा आश्रिमाति नायिका सरिव सामावर्जन
117/B रूपं नायकस्य ततः। प्रियं सरवस्या धोरा-
II नावादैः वचनमिदं आजेन भूषणादि

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

दानं यथा — समरविजयवृद्धौ सूद-
मेन्द्रेण दत्तां कलयन् मणीं विभ्रमां कातरे
ग्ण्ठपाके। किमिव मलिनवासा क्षाम मे-
तत्र स्वागतय नुनयति सरोषां पेय-
सी। सिं सायणा यं: नतिर्या प्रण-
तमेव प्रति पत्र दोष इत्यादि अव। धीर-
णं यथा — प्राण सीतामदाजने प्रणामि-
नां केलात इत्यन्तम् क्रमं पेयान
सायण राव पेशल शामतिः किंवृ-
न्तं प्रेक्षके। प्रत्याख्यान पुराइः मुखी-
य मधुमाता मम पेशं येत
सौभाग्यं तव देवि कुत्र याते इत्यनेन प-
जीयं भवेत्। एवं मध्या प्रगल्भयोः
118/13 रत्युदाहरणं क्रमम् तयोः स्वरूपं
आह — उद्यौवन कामा मध्या,
मोहं वज्ञान रत्युचिता। प्रगल्भा से-
रथि रामा ध्या शेदयाति साराः स्त्री-
युः सर्वात्मा वक्र भणोति यद्गीरा रात-
प्रेम घनस्पर्शा। उद्गाढ यौवनामत्ता मद-
नोन्माद स्पृशापि रता रभसे उत्पन्ना दे-
यिता केवलियमानापि मुख्याति प्रौढा
रोषादव हि यं वत्रिभिसंयोसे रताव। खु-
रात तादयति तर्जयन्ति मध्या धीरे-
व + तु भय रूपा। एवं रूपा स्थोस्त दृस्यावाम
भुवां नेकुबितानां क्रमतत्व मि रूपा-
यैः प्रणयितास्मा शमकायेत कोपम।
अर्थ प्रबाह। विपर्ययाः मार्गेबशा-
दावे गारत्वा पाको भिन्न देशावर्तित्वे]
118/B [किमिद मध्यवा कीर्णं पुण्ये हि
II शैशव सायदः। रतो वामा यथा ___

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

चिरन्तै सतै आजै विघटत समारम्भ विधुर
म रैनो विलास्या स्फुरति मम लोल दुति
दले तदा किं नु यावत् विघटयति
ठस्तौ स्तन नु मतो समा। मिलिवर्थं स्तव य
दारिवत् लब्धा तत अस्ययम् मृदुः
किंचिय था —
यस्मादेकोऽपि प्रति वचन मेधा
प्रणयिनि स्वनयाते मौख्या सखादे तदपि
अश्रुतरूपम्। यस्माच्चेत आजै चलि
करोषि युष्माकि वदत स कोपाय यो वं
शाविश यति माधव नेयमस्याः] [माकथा
120/13 यथै ज्वला विलक्षण मित स्वरूप बंधी-
I क्षते मात प्रवासौ —
स्मारं स्मार मुहार वारं मधुर मासमं
वदीये मुखं चोदः स्वेदमुपैति नौवरमते
यत्कोपि सान्द्रच्युतो। स प्रादुर्जित शयि
जत्वाग्नि जयो युमत यनड्ः स्वयं ममा मुके
जयात स्मरः पारिहरत्य, कोयमस्व
इवात, अशरस्य दारातयाः प्रवासा
भावादत्यात प्रवासस्य जरात प्रवा-
सा विशेषा तौविध मेव युक्तम्।
अत्र कोऽत्र न स श्रम जातो किम
मनु जाड विलवतः। उपात निर्धोति
पातादि विलवाद बुद्धि पूर्वक स्या-
देक रूप राव समग्रमजः प्रवासः।
यथार्थ किंपुरुषवर्णौः — यथा य
कपाल कुण्डला बहुतया मालयाः।]
[उमतः प्रवास उभयाः कार्य विनिश्च-
119/13 स भावज पातायैः। भावी भावं स्वत-
II स्यै यायो बुद्धि रवेति तत यास्यान

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

एवाऽसौ यथा — कान्ते वल्लभ नायकस्य
विजय प्रस्थान वार्तां श्रुत्वा, कस्मै
नायिकायै तस्यै यान समयः
प्रस्तावन्ती यानं मे। प्रस्तावे कान्ति किं
भविष्यति तदेतौ न विज्ञायते।
यातायां विजयाय तु यातु सुमनास्त्वा
पावकार्थो मम मारुतात् — एवाऽसौ यथा —
सख्या मङ्गल भङ्ग शङ्कितधिया ब
जैत यातायमे निश्वास रयानिर
रोला नियमिता सहर्ष बाष्पोदयः।
निर्यातित्वयि नायक प्रिय नायिके माला-
मन्य हर्षरयाति) [आद्य प्रभृति नवमा-
120/B इति तानानुकृता विश्रान्त दश्य निमग्नेन
नु नायकोऽस्मि मरणं प्रति रमणीनां
दाक्षिण्य प्रेममार्दवानुगुणाः। प्रादिवर्त-
ते योषा निरतिशय स्वादु शापि लीला-
याः तास्तु लीला विलास विभ्रम केलि
किलकिञ्चित विहृति मौकः। मोट्टायित
कुट्टमित विच्छित्ति इत्येति दश युवति
योषाः तासां लक्षणमाह — लीला
प्रियानुकरणं मधुराङ्गविचेष्टितैः स्त्रीणा-
म्। प्रियकृतानां वाग्वेष चेष्टितानां
शृङ्गारिणामङ्गनाभिरनुकरणं लीला।
तात्कालिको विशेषः। कार्यतस्त्वङ्ग-
क्रियाभिस्तु विलासः। त्वरया रचने
विभूषण विपर्ययो विभ्रमः कान्ते।]
120/B [प्रभावति शुभ शामा कृत स्वाङ्गिकैः पि
II स्वरूप विशेषाः। यथा वैशम्पायनस्य —
— यतोक स्मिन् प्रमुते तैलय ता नहर्त
कारण हास हि सः। एता यद्भेतु पुन

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

शृङ्गारो भवति आलम्बनेन यथेन्दुमति
मरणानन्तरं अजस्य करुण एव कादम्बर्यां
तु प्रथमं करुणः आकाशसरस्वती
वचनात् ऊर्ध्वं प्रवासशृङ्गार एव।
अयं सम्भोगः। मिथुनं
मिथोऽनुकूलं विलासैः यत् सेवेते
सम्भोगः। अन्वर्थं सम्भाषण। स्पर्श
आदि विशेषः सम्भोगः। पूर्वैः
औरम्भः पुनराह निष्पन्नादि मादि —
वादी प्रभुः भवति दाक्षिणे राज
एव। स्त्रीणां पुरं सुतनु शौर्यं निरस्त
वैदि एवं नियमस्यापि शृङ्गारस्य समुचिता-
122/B नि कामिनीः प्रति वाचयति स्वाधीन
I भर्तृकाद्या स्त्रीणामष्टावस्थासमनुयान्ति।
दशावेह भावाख्याः तेऽपि नयशालिनीव
यवादि तेषां लक्षणमाह —
आसन्ना यत्र पतिर्हृष्टा स्वाधीनभर्तृका
स्यात्। राजति रमणी हर्षहासैः संज्ञा
विश्रमयन्ति स्वयम्। ते तु अपि नियतं इह
भवतः सम्भोगशृङ्गारे। प्रति विरहो-
त्कण्ठिता विरहात् खण्डिता
ईर्ष्यायां तु आरब्धं तावदस्याः
उद्दीपितं कषायितस्वर्ग्या। कलहा-
न्तरिता मर्षादेव धृते वल्लभे तु सानुशया-
नि अप्राप्य उक्त समयं विमानिता
विप्रलब्धा स्यात्॥ वेति कितवैं
किं च तं प्रहर्षे कोपभयादेवं दनि
121/B आदृष्टिम्। मसृणं सुकुमारं स्या
II ललितं प्रोक्तं तदादेः वियासः।
यथा प्रकालं मुक्ति न ब्रूयात्

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

विलयैव विहृतं तत् सर्वाभिमान यौरात्
आमोदर स्वैच्छितेपि विमोकः । तद्भाव
भावनात्मो हासित मिश्र साङ्ग्या
दिव्या । मित आनन्दा आत्मेके [illegible]
यौवनर सहैकलकम् । कल्याणकल्प
कृति किंकिणीतिः कान्ति पोलकृत
सम्भोग समय रताभिरत रतिर
पतिवृत्ताभिः प्रवर्धते स्नेहेपि जातिकल
चातुर्य प्रवणः प्रवीणतां प्रकटयन्
कलाभेद । नमर्थात् रमणां रमणा ने
मामय स्पर्श नर्म चन्द्र इयात् ।]
[illegible]/B [हावैव लीलाख्या ददाकायिता । इदानीं
3 सम्भावाख्या प्रतिपाद्यते । आख्या विकृति
123/B भावो न विकृत यौवितां साकुर्यात् ।
I आङ्गिकी विकृतिकरस्य राव शृङ्गार-
वान भावः सुरा भावः हैतम रस
प्रतीतिकारि स एव हेला स्यात् ।
कारण्य रूप भोगे रङ्गाना स्मरणं भव-
त शोभा कामाङ्ग पारवश्य या कान्ति
स्मरोपलब्धि धीयते सर्वैः । माधुर्यं सर्वा-
[illegible] लावण्यं दीप्तिः कामेव विस्मृति
कामिता निस्साहिव स्वतमुत्तं [illegible]स्थ
जाग्रति प्रेयय स्वयं दायमि । अनव-
हता चपलतया यौवा वृति [illegible] रवि-
कल्पनाधैर्यम् भावोदया दर्शिताः चेष्टा
लीलादयः सर्वे वोक्ताः । कौशिकश्रुङ्गाति
पुनः [illegible] चर्यायस प्रकारस्य [प्रतिबिम्ब
पाति कादाचित् कार्यवशात् देरदशरथो
124/B आभिसारति या सा कामा प्रियानिका-
II सा भि सारिके कोक्ता । अभिसारयति

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

स्वान्तिके भवत्, या प्राणप्रियं तु साव
परा शृङ्गार भेदे नायिका भेदं अवस्था-
पयति।
प्रोषितपतिः प्रवासे प्रणयायो न पावा-
सया सह का। कलहान्तरितावर्थ्या या विप्र-
लब्धिकाय अखण्डिता या हि आयेदु
अपि स्वाभाव्यं प्रारोवनियतः, एता
स्वामव स्था विशेषमाह — अवण
विमोक्ष, चिन्ता भेद वैवर्ण्य वाष्प निश्वा-
सोः, युक्ता उत्का। या बद्धे पौरुषन्थ
हरिति स्थायी कारण्या विभावे या सु-
दृशां विशन्ति स्थेयाः तासु दशान्तः
प्रथमं सम्प्रयस्या रथकपर्म्मे॥]
॥२४॥ B [नर्म स्फोटे स्फुलवै भावानां स्वयिकाल
I स्तः। ते तु स्वार्था आद्ये नर्म
मर्मस्त २६ स्त्रोरः एते न योपि
[illegible] तद्वत् हास्य निर्हास्य भावत
स्पायाः। एवं कौशिकं कायानुकता यौ-
तानि यथाहि एव पाड़ि कोह शालिनं
भोजशृङ्गार मेक मेव शृङ्गार प्रकारा प्रातौ
पादयं द्विमाह — वदे यक्ष वयस्य-
[illegible] दृशि हास्यादिषु हास्य मुभयना
स्तामं। रस एव महाराज शृङ्गारं
रसिक भावशृङ्गा रातम एते प्रव-
र्तितं इति हास्यादि नामापि प्रमाणानि
तथं पाति पादयति। यति ना मि युनेन
पुरां रिपुणा स्मरयुव करुणादा- [illegible]
[illegible] दृशा। हसता हास्याकृति-
ना दिशाम करुणान्तरस्य रासायिणा, अभयार्पि-
पु भयं भोजा। परिहरतां लोकलोचनवेवापुनि

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

[शृङ्गारनायकानां वृत्तिर्या कैशिकीति साभिमता।
123/B ललितकलाविलासैः स्तुतवादितगीत
II नृत्ताद्यैः चतुरङ्गा कैशिक्युक्ता नर्मण्यादिद्वि
प्रभेदेन। नर्मस्फञ्जेन नर्मस्फोटेन
नर्मगर्भेण, भेदानां लक्षणमाह —
तत्राग्राम्यं वचः प्रीत्यै मनोरमाग्राम्यखेलनं
नर्म। शृङ्गारेण च भयेन च विहितं
तदपि त्रिधा भवति शृङ्गारेऽपि तथा स्यात्
दाम्भो पर्यवसानं सम्भोगैः। भयजन्तु
शुद्धाङ्गवाक्या त्रिविधं वा वेष चेष्टितैः
श्रोत्रा वाक्त्रैव त्रिविधं नर्म सहस्यैश्च
निरहास्यैः। नवसङ्गमे ~~भयान्तो~~ भयान्तो
नर्मस्फञ्जं सुखस्य शृङ्गारः।]
126/B [दृष्ट्वा किन्तु तिला~~न~~मोन्मनायत्य
I स्मानं सदा सौभगाः। रागे च प्राप्य तं
रणाङ्कनं रतं वेलायं मङ्गीकृतं सादरे
तत्र मन्दाक्षितं सचित्त वक्षोऽवस्वभा-
वैः कविः परश्चाप्यथा —
यत्नोद्गा अणातिं स्वरस्वैरा पुडणं स्फुटं
कुरुतरं भ्रौमुं वक्त्रा विचलति उच्चिर
क्षण मिश्रणावि ~~अवे~~ अर्धं इव पङ्कमुक्त
अरा त्रिविधं तत्र सङ्कोण रोहे रियौ
वृषभकजमाण च मुक्तितोऽपि, अन्येणं यथा
सावौ सामरविलोकन रुचिकयोः विचार
यौः अन्यतर स्यात्तिः स्मित मिश्र विकसि-
तनयनं किञ्चित्कुञ्च्य हि जन्तु उचित स्यात्।
मधुर स्वनं विभक्ति ते सौ सात्विरः
कामप्र मुप भाक्तिम्] [हृदये गुणा माञ्चि वक्त्रा
124/B भीमत्के नास्ति नरकपाल भेता। सद्भेण
II करोऽस्मा सुत उन्नोना द्युत रसैक

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

नित्यम्, रसरूपेण नटेन प्रकाशितं तदपि
रसेषु का विमतिः, रसरूपो नटः [illegible]
परमेश्वरः तेन नवरसानां स्वरूपेण
प्रतिपादिताः तस्मात् तत्र वैमत्यं अनुपपन्नं
अथ हास्यरसः ——
तत्रापि पूर्वं हास्यस्य स्थायी प्रकृतिः प्रथम
रस सुहृत् प्रोक्तः। आत्मस्था विकृत
वेष भाषादीन परस्था [illegible] क्रिया [illegible]
विक्रियाभावः परिपूर्णा आस्था रसोऽयं
खेलानां भवति। प्रतिरसं च उत्तम मध्यम
अधम प्रकृति भेदात् षड्विधः। रास
च शृङ्गारस्य मित्र रसः तत्र कल्पना
यथा —— स्मितकुन्दं कुसुमं कृतवान् वधू
वेष भाषारचनां] जितं विश्वमितो विनिर्जि-
128/13 I [illegible] रामिका यो [illegible] कारणं रूपतो
मुख्यं खेयो मुखेन भवता मैत्रेन वर्णितमुना
तद्ोविक्रम केलयस्य [illegible] येषां न
जानन्ति ते मास्वरो तिनय [illegible] स्थीमान
यतते सौजन्य मानाम्महिम वितरण वीरो
यथा —— [illegible] स्वीकृत्य [illegible] यत्
रत्नेन कारणः। विख्याते विदुषामेव विख्या-
या वीर शृङ्गार युद्ध रत्नाकुलं सादरं
वितरणो वो [illegible] तत् विप्रानाहा [illegible]
[illegible] वेन यदीत [illegible] नारायणेन च।
शौर्य तत्र समं कृपा। [illegible] भुवन [illegible]
चारित्र्यो शौदार्य पुनरेक नैक
विषयं वैभवं मालमक्यत] [अथ हाति
125/13 II [illegible] कि [illegible] भव आति [illegible]
[illegible] मतोधमे
क्रमशः अनिवारणः स्थायी ——

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

सहचारिणो नित्या मूर्धाभिषिक्तानि गमाल-
म्बायाः। अत्र वीरः स्यादान ~~आस्वादात~~
दया योगात् उत्साह मेलति त्रिधा वीरः।
नयविनयाद्य एव स्थायि प्रजाद्
सत्त्वाविषाद विक्रम हेतु * भावि सर्व
दर्प धृतिभिः भावैः सहचारिभिः
समायुक्तः। नयविनयादिभिः
भावितस्थैर्य धैर्य शौर्यादिभिः ?
अनुभाविता सर्व धृति गर्व आमर्ष
स्मृति मति प्रभृति भाविता स्व दया भेद
भिन्न उत्साह ~~स्थायिभि~~ स्थायी पुष्यति
रसिक मनो विस्तारानन्दाय प्रभवति
सोऽयं वीरः। तत्र स्वावीरो यथा]——
1227/13 {कुलाग्रां यो यस्याभिषिक्त वटे रेफ धाति-
IV कालं, कर्त्ता हार्यो ये यद्वद्द बहुमान
वितनुते अन्य बीभत्सः क्षोभण उद्वे-
ध्वंजकव मजं शुद्धो द्वौ बीभत्सः।
नाशा वक्त्र ~~विकोण~~ विकोणन कारि
स्वावेश शङ्के हिमसाधि शब्द केश-
स्थानां आस्यां क्षोभण समावेशात्। जघन
स्तना दिषु घृणा वैरस्यात् उद्वेजि-
तः हे मि धातु रक्तिव मधु प्रायो
बीभत्स उत्कीर्ण साधि शब्द केश स्वेदादि
विभाव जुगुप्सा परिपोष रूपः क्षोभ-
णो नाम बीभत्सः। यथा स्वडर लिङ्ग
विपक्षानां कछिद्र श्रोता निपातो क्षितम्।
ताबूक वेद सावतन हतघत माला करोड़ि
शतम् सङ्गामेषु समीक्ष्य सायण
पतिः साक्षेप पत स्वजम्।
सर्वतां व धिक ताडवो यत विरस्मृता

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

जनात मु ख्याति] [यथा वीरो यथा —
126/B दीनानाम् भयार्त्तानां च शरणं प्री-
II आयणा आहूत कावाद [illegible] काल मुदुज
कृपा पूर्वक धूर्णाशय:। तस्मै ताक्ष्य
निर्वाण पञ्जर पातिता च [illegible] ईश्वर
श्येनत स्य कापोत जीवित पातिता
च बालं [illegible] शिवि: अत्यद्भुत: अति-
लोक पदार्थ दर्शनात् विस्मय पूर्वोऽद्भुत:
कथित:। [illegible] स्थायी
जाता यम् यत्र करुण वेश हर्ष धृति
युमत: लोक [illegible] हेत पदार्थ
वर्णना विभावित: शिर: कम्प स्थायी
वादा यन् भव आवेश हर्षादि [illegible] अह
कारि विषय परिपूर्ण: यथा अद्
तथा [illegible] बाधिकरणं
रणं स्वर्ग लोक रिपु नृपतय: [illegible]
निरूता] [अथ भयानक: —
128/B विकृत स्वन सत्त्व मय भय परिपूर्णा
I भयानक: कथित:। सत्त्वादि [illegible]
सर्व वर्ण स्वेद शोष शोकानक:
संमोह दैन्य सम्भ्रम [illegible] आदि [illegible]
कारि संयुत:। रौद्र शब्द श्रवणात्
रौद्र शब्द सत्त्व दर्शनात् च भय स्थायि
भावो भयानक:। सत्त्वादि वेपथु प्रभृ-
तयो विभावा:। [illegible]
रौद्र शब्द श्रवणात् यथा — [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] निरूता [illegible]

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

सत्संनाभिमुखं भ्रमन्ति मृगयान्तरस्थे—
ध्यानं च क्रियाः) [स्तबकवि रमण जयदेव
127/B स्तनादिषु घृणा शुक्रो बीभत्सो यथा—
II स्वर्गं निधापयितुं त्वत्स्वेन भवत यो व्याख्या-
नो मुक्तिं नः पायवोऽपि मुखा मनुष्य
पशवो यातास्यां शून्यो यदि मम।
आहिर्ज्वरश्च पूरिता नाडि शरशराणां
देया वेराजा श्रोतः द्वान जन्ला इति
दमहिताद्यर्यो जुगुप्सा। तिविकि
उत्पन्ना हृदय किमि पूति शन्यादि
विभाविता जुगुप्सा स्थायि भाव
परिपोष लक्षण उक्तरि बीभत्सो
यथा— मद्दुःखेन यशो दहन्ति अनुरागि
कुर्वन्त्यपि स्वेच्छया मायो सायणा
मान्ति नः। निजशात्रिं नेतव्य विक्षा।
अनुजामह। तत्र कुटिल काहि सागर
साधि स्वल इमां समेधो मन्ये
पटुः कृष्ण भिन्न उत्तर प्रस्थितिं दोर्बी-
ध्य मे जुगुप्सते।] [यायन्ते कान्त मौक्ति—
129/B तं समभवः स्थितिमां ये पुरा
I ते स्वयंपि हि सायणेन स्वर्गे ~~स्व~~
~~स्वर्णमूर्णा~~ सम्पूर्णा कामाः कृताः।
मामेको अधुना नया ये इति कोधा-
दुमस्वरीणां शरशमुहुः उत्पन्ननीति
च भिन्नो निपुण शास्त्रो करः।
यथा वा यो सायणेन सतते
सवनक्रियाभि शनाहितं मख भुजा
माधिवैस्कर स्वकान्ते। ग्राहं किं
तदामितां पुनः शतबाधा पोनाहइ
यम्यातिशयाय पुलोम कन्या

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

विरोधि वैकृत कृतो रौद्रो यथा — अहो बि-
दस्माकं निरङ्कुशस्य हृदय दुर्योधन यमस्य
वत्सा निष्क्रान्त इत्थं प्रिय सख मदङ्कार
माचितमा] [रौद्र रस दर्शितो यथा —
128/B परस्परात् क्रोध पूर्व शास्त्रपति प्रश्नवं
II रणे स्थापयामि क्रोधनीं निःशमुत्तरामं
निजवात् पर्याकुलं नीतवान् ।
हे पश्य तत्र च रस स्थानु मेयत्वं
हृदयस्थं मेवामुपशान्त प्राणत्राण मपेक्षा
प्राणायवान् पाण्डवा पर्वणा अत्र
रौद्रः —— मत्सर, वीरोधि वैकृत
जनितः क्रोध रसो, भवति रौद्रः ।
ईर्ष्यामर्ष मद स्थलो वैरो ~~...~~
शोच च पल्लव अहंवादि शत्रु स्वो ~~...~~
स ~~...~~ विकम्पन मुहुः पतितो
सम्भ्रोधोतानि । अनुनय मुख
रोरा भ्रकुटि स्वेदाश्रु रोष वशां रवं
मत्सर कृत क्रोध व्यारोप
रणो रौद्रो यथा] —— [अभियारि पुनः
130/B जडताद् इव व्याघात करणो यथा —
I अत्र प्रलापः इति परिताप रवः । अनिम्न-
ति स्वाविरा कल्पना यथा — यथा वा
श्रीमन्मन स्वयोजितं तव वपु, स्वेदाङ्कर संजीव-
नं इलाघां शमिते शयाकि मु दुर स्रावे
स्रवो तेषु मार्गं च ठो ।
स्वेदाङ्कुरो मधुरस्य स्थापना इति भातस्य
लोके कर्णं तस्यापत्र नेशके कर्मणो
मन स्तनं पुरारेरेव यथारवं स्तनं
सामुखि साध्वरस्य अदने बलि
कृताना ग्रीत जराशासनं लिपितनं ओषे-

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

रचना स्कन्दनम् । अस्माकं पुनः अत्र
दृश्य विभिन्नकाव्यो दकान्वेषणा तन्मूलं
विवरणेय मूल त्रिविध रसोत्पत्ति कार्य
त्रिदशम् । रसानां अन्योन्य विरोध माह]
[इति क्रोधाविष्टा स्मृतिपथरातं आयज
विभु निषण्णो जेधमो सन्तः रवड्ग-
निविन्न भुविधुन्वन्ति विमताः इत्येव-
नादि विभावैः प्रस्वेदस्त नयनाश्रु
भावे रमणे मदादिभिः आक्षेपादिभिः
क्रोध परिपोषो रौद्र परशुराम भीम द्रोण
दुर्योधनादि अवतारेषु महावीर चरिते
वेणी संहारादिषु
शोकः । अनुकरणः — इष्ट जन
विपर्ययात् दुनिकृतात् निष्कृणो आर्तेः ।
शोको जनितः पुर्व करुणा रसो
भवति सौद्र स्थायिनः शंकित सम्भ्र
म लापित निश्वासो च्छ्वास स्तम्भ ताडिकस्य ।
जडतोन्मादापस्मृति विषाद चिन्ताधि
दैन्य ~~मरणा~~ मरणाद्यैः
इष्ट जनस्य विनाशात् अनिष्ट वास्तुना-
देश्य प्राप्तेः शोक प्रकर्षः करुणो रसः ।
स यं विक्षेप जनकत्वात् रौद्रस्य
मित्रं तस्यानु भावो साङ्कितादिः [कोष
130/B विषये सर्वो स्वीकरणीय येन प्रथम
मेव समाविष्टम् ~~नवमं~~ रसं शान्तमपि
प्रतिपादयति —— भावास्थिरत्व भाव
विभाव वाक्सन्नादिः राव निर्वेदः ।
पुलक नयन स्तिमित तामनु भावो धृति
विबोध सञ्चारी भावा स्थिरत्व
भावन विभावो निर्वेदः पारिपुष्ट

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

शान्तो नाम रसः अस्य पुलक नयन
स्तिमित तादि रनुभावः धृति विशेषादि
स्तद्यादि यथा रामकुवर वाजि
वारण शतैः सामाज्य ~~सह~~ सिंहेरियं
राम्य समदादि स्त्ङ्गम द्वैपेति प्रवादः
परम अर्द्ध स्वर्ग ~~म~~ महेश्वरैमय महती
सम्पत्तिनात प्रासौ रसानां विनोति
दान्त मनसो बन्धन्ति तद्बिरिणः
निरामयति इति लक्षणं रसानां
श्रृङ्गार प्रथम शान्त नवमानां]
[सातेषां तु रसानां कयो कयो रेक विषय
130/B सामवयोः। शि हुं यथा सुहृतं
II तथा विरोधोपि मुणा विरोध भूताः
सातेषां श्रृङ्गारादि करुणान्तानां
मध्ये मनसो विकास सा भवयो
श्रृङ्गार हास्ययोः विस्तर प्रभवयो
वीराद्भुतयोः क्षोदाद्भुतयोः
भीभत्स भयानकयोः
विक्षेप जन्ययोः रौद्र करुणायो रसोने
यथा सुहृतं तथा विकास मन जन्म-
त्वेन। यथा श्रृङ्गार भि कयोः विरोधः
प्राह्लादः विरोध प्राह्लादः। तथा
हास्य ~~करुण~~ शोकयोः
उत्साह भययोः क्रोध विस्मय रय वी-
राद्भुतयोः क्षोभाद्भुत योः भीभत्स
भयानकयोः उत्साह भययोः
क्रोध विस्मयो रय विकास लक्षण
जन्म जनकत्वेन हास्य करुणयोः
वीर भयानकयोः रौद्राद्भुतयोः यं
विरोधः सिद्ध राव भवति नाट्ये

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

विषया न ह्यौ रसान् प्रतिपाद्य] [हि कोटिः
132/B ह्यादिषु स्वप्रधानत्वं भावात् न कोटित्वं
I स्वानाभाव विभावैः अभिव्यक्ता
अभिचारिणोऽपि प्राधान्यता भावाः तेषां
प्रकृत आधार विषयत्वं अनङ्गीकृत्य
स्व शब्द प्रतिपाद्यत्वं कुत्रचित् उत्तर
प्रतिपाद्य विशेषत पुत्रादि सादि
शा [illegible] कान्ताविषयोऽपि रतिः प्रोक्ता।
पितादिविषयक देवता गुरु स्वामि
प्रभृतयः तेन स्वामि विषयस्य
[illegible] आदुपादानाद् अभिव्यक्तस्य रति
भावस्य भक्ति रूपत्वात् भावत्वमेव
पुत्र विषया रति यथा —
तत्र अनुपम पाण्डवसानेन:
गृहीत शास्त्रे नव प्रौढि मापण राय
पथ्य रचना पाण्डित्य मुग्ध कृपा।
शिक्षा कथय [illegible] क्रम जयौ यथा
[illegible] सर्व देवति स्वान् पुत्रान् पलाल-
यन स्नेह रात स्तम्भोदित सायणः]
[किन्तु दुपदिक मध्य मानाम निरूप
C31/B तानु विस्तारः। स्त्र [illegible] मूल
II अभाव कथ्य मवतरति। —
यूनामि योरतियाँ शृङ्गारः सानिरापि
प्रथमम। पुत्रादिषु रतो प्रीतिः पिता-
दिषु भक्ति रिति य वात्सल्यः। भावो
महायाक्षादिषु सामुन उत्साह एव
वीर रसः। अनु भाव ~~वि [illegible]~~
विभावैः अनता अभियारिणः य
किन्तु भावः यूनो रमोर्य
मुधजायमान रतिः परिपुष्टा शृङ्गार

इति परमैवमेव निरूपितः पुत्रादिषु
पित्रादीनां भक्तिरिति अपदिश्यमाना
देवादिष्वपि भावो भवति, महाराजादिषु
(सा पुनरुत्साह एव वीररसः) रति
रुत्साहो भवन् परिपुष्टो वीरो
भवति उक्तं च ~~वीर~~ प्रीति भक्त्या
दयो भावा महाराजादयो रसाः ।]
133/B [स्वामि-विषयं यथा — आयुष्मन्
I ननु श्वशुरस्य सुमतिं प्रति ज्यायसी आर्य
प्रभो नाम्नो दम लक्ष्यैर्जनवत
सौन्दर्यं पुनः स्वाध्यहम् । आस्तां
केलि भीति मामुपलभ वाणीं सुधा-
वर्षिणीं यथा श्रो रामिदं मुखं च
यादृग्वाऽद्यास्ते दर्शनमपि एवं
मुनि विषयादिति मुख्ये महाराजोत्सा-
ह वीरो यथा] (चूर्ण्य तां
134/B विपिनानि स्थलानि चित्रानि दृश्यान्
II मौक्तिकैः कोकिलेषु जय शालिभिः
मृगयुक्ति रथस्य कुल जागुरैः ।
कीर्तिं च कुथानवस्तु इतो
वाक्या यशः स्वभावां वीरः
सदृश भवति महाराजया सदृक्री-
डित वा यति अत्र ~~[illegible]~~
विषयं वीरो यथा — मित्रादि
नामप्येव मुख्यम् । पितृविषये भक्ति
~~रूपा प्रीति~~ रूपा रतिर्यथा मातर्भा-
नय (यान्वहं) पादपद्म रजसा
मौली ममाहितवतां तातं च
समस्या लिकरता प्रीतिरस्व-
~~[illegible]~~ ज्येष्ठाया । उदाहं कपिल

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

प्रताणां यत्र सर्वान् रामभुजयोर्नुमा
निजाश्रयतीश्वर गुरुजन मां ओ-
न्वहं रामायणः दैवत गुर्वो रामभक्ति रवि
भक्तिर्यथा भोगनाथस्य महाराज
पति स्तवे — मन्थारस्य देवः
परे पितर वामदेवस्य शैलः परे
श्रीशैलः कमला मुकुन्दस्य शासन पा
परे कृष्णपक्षः। दाशरथस्य गुरुः
परेऽपि गुरवो लोकतथ्यं श्रुतं
भक्ता धीमान् भावस्य दैवतं यथा
सर्वेष्वपि दैवतः] [गीतोः ये पारि
134/B I पारिजात भोग पापा यथा गुर्वी
रत जानि शाठ भक्त वर्ति अत्र वान्दि
हतायाः। परन्तु यमदाया रामायण
विषये राक्षसन श्रृङ्गार रस
आपातत राव भाव लोन प्रती-
यत इति रसाभास। इदं मतं
पर्याप्त। यत न परस्परात् केला
कल्लोलितः प्रवर्तते। स्थायी तत्
रसः। यत पुन रेक तरानुरागः तत्
स्थायिन औचित्य प्रवृत्त लोक यो-
भासः राव। अपरे तु रसाभास
मन्ति ये तु प्रतियमान्ति। ताप-
रिशो दामते यत्रस्यापि विभावकः
भावा भासो यथा —
स्त्रीवान तस्य विमतेन हतायमेन
दीनायुभा प्रणमतो यदि नाह।
प्रपीडित कुचं परिरम्य माया
यो रायणेन जनकं सकलं
विदध्याम्] [निर्वेद स्थायी मुर्ब रा

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

134/B विरचयन्नोऽसौ निनादानकैर्नैवाक्षित
II मनागस्तु शत्रुं न नृपः संग्रामली-
लोत्सुकः। रात्रौ राहूत मन्त्रिणः
हेतकयो ~~रसाभास~~ कीडनं ~~कैश्च~~
पठ्यन्ते इत्याह युक्ततोऽप्यपरा
भूति चतुर्भिर्वर्णैः अभिचारिणा
मुखाहितयः पारोव ऽर्थिताः।
इत्थं रसभावयोः स्वरूपं प्रदर्श्य
रसाभास भावाभासावाह —
औचित्य वर्जिताय रसाद्य केतदा
भासाः। औचित्यं शास्त्र विरोधेन
प्रतिपादनं तेन वर्जिता शास्त्र
विरोधेन प्रवर्तिता रसाद्य भावाद्य
रसाभास भावाभासाद्य इति
च अपदिश्यन्ते यथा —
सौभाग्य कुलश्लित साथण साक्ष
सखा मां स्वनाथेन यासि मन्मथ
पीड्यमानाम्।। [पलायितो वयं श्रमः
135/B ममथः किं जयवीनां। पलायि-
I तव्याहि तर्कस्यानां विरोधेन प्रवृत्तिः।
सव अन्यकुर्येषु अत्र भाव शान्त्या
दयः — शान्त्युदयः च सन्धि
भावानां शावल्य तेति च भेदाः।
~~मुख्यत्वेऽपि~~ मुख्यत्वेऽपि रसानां
तेपि कदाचित् भजन्ति मुख्यत्वम्
राजानुयात विवाहे ~~प्रवृत्ते~~ प्रवृत्त
भृत्य प्रकारेण। प्रकारान्तरा
या दृश्यन्त इति निमीलन दृशा शान्तिः
उत्साह सव उपावादयः। इयोस्व
द्वि भावे नोप निबन्धः सन्धिः

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

बाहूनां पूर्वं पूर्वोपमर्दनोपन्यास
इत्यवलक्ष्यते । यद्वा हे पितः शातयति
यमकारा इव हर्षेण राजानुगत विवाद,
इति भूत प्रासेन रसानां प्राधान्य
स्मापि स्वयमपि प्रधाना भवन्ति
क्रमेण उदाहरणानि] — [परव-
134/B निताया: सायण विकल्प्य हेतु+य स्य
II भावभावत्वम् अनौचित्येन ध्वनु+तो
नवक हास्योरस: सोम ऋ ३।१२
स्मा भाव राव हारस्या: । ऋ ३।२।१ न
इति श्रुति सदास्य इति कथ्यते
हेतुमत्वात् तस्यां भाव* वेलायां
रसे रेवा स्वाभावात् अस्ते ऋ ३।२।१ भा-
स: परयात् भावितु सामाजि-
कानां हास्य स्फुरता नतादाविक
रावं अत्रैतावि वीराभासो यथा-
बाणो वाण शरवं यदा मलयते
बाणासने सायणो यज्ञ पुरुदे हपा-
णो कायेन तदा इष्टं तमां
कोपलनम् । निरु भ ३।१ विमर्शनेषु
यदि वादं व ङ्जा राघवे भाव हा-
रेषु यं निरायुधः शतित दायोद्ध
समुखोन्यताम् अत्र उदाहर-
स्य अनौचित्येन प्रतीति: —
अर्ह का सायणं शतमप्रा... य
सामरस्यालिम् ।]
[पादाग्रे पतन मुहुः तवयितोपेक्षा
136/B य पर्वतमात । सर्वं वल्लभ स्य-
थणोन शास्त्रिमयुं भावितं कोयातं तत
सर्वं ग्राणोतं न मर्जित रवै: भरतो

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

(६) मानः भजते अत्तावेद्यकारिणं रजित
रव ते समर्थ स्योदयः शास्त्राणां सम-
ये बितामि यमयत्येकत रत्यो यमं
शास्त्रामर्थ साह सस्य नवित्य शौद्धि
पयत्य मतः। विद्या संस्कृति सामित
विभम जुबो ~~स्पर्धा~~ स्पर्धानु य द्वान्तयो
रिद्धे सायण माविणाः ते भवति
~~श्लाघ्य~~ श्लाघ्यं ह्येयो मेलनम अत
मत्तावेद्यार्थः। रिद्धे श्लवं णा स्पदं
सद्भूतं किमु सत्य जेयमापितं श्रेय
मालिं प्रियं ~~वश्रामाय~~ च श्रामाय
मुदीरितो रासजद्वे स्मरं सदा
तन्मुखम् () [द्वे वदे कर्ह विभारेन
धूम कलुषा लोके ~~खलानां~~
खलानां मुखं कार्पण्यामि । परं
135/B परार्थं कोपिता तुषां पुरो निष्फला।
जामेनाह मतः, पर संकद्व सावा-
लोकितः सायणार्या दारिद्र्य रा न
दर्शितं मम गृहं पूर्णां रावैः पुष्पते
~~अत~~ अत दान विरारास्य
~~दैन्याख्यस्य~~ दैन्याख्यस्य भावस्य प्रथमः
~~हर्षस्य~~ हर्षस्य उदयो वा, अथवा
अन्योन्य ~~अपराधं~~ क्षणयापराधं विभूत
आपार दीनात्मनो दैवी रादु मयोः
पराइ मुख तथा योकानन्त
स्युवोः। मध्ये सायण मार्कणा न
भणितं २ श्री भोरानाथेन वामाकृत
कर्म सज्जीजनेन यो तदत्यन्योन्य मुदी-
रितं अत कोपस्य शमः २
औत्सुक्य स्योदयो वा यशो वा —

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

स्वामोत्तानि आदि प्रकारेण गिरः सम्मत-
ं भूषणे गतिं स्यादेव मात्यालन
130/B समय समुद्रे प्रातमिक ध्वनि
I सदृश व्याख्या चवि मातिः। आलोलन
साम समनन्तर समय क्रोध प्राणान्
श्रुत ध्वनि सदृश अङ्गालवि रातिः।
इत्थं यत्र व्याख्या अङ्ग्या क्रमो-
ल क्ष्यते अस्य लक्ष्य क्रम ~~अङ्ग्य~~
अङ्ग्यः शब्दार्थो भय शक्त्युत्थ-
~~[illegible]~~ तथा त्रिविधः
शब्दः शक्ति मूलानुरणन रूप अङ्ग्यो-
र्थ शक्ति मूलानुरणन रूप अङ्ग्य
उभय शक्ति मूलानुरणन रूप अङ्ग्य-
श्चेति प्रतिपाद्यते। तत्र शब्द
शक्ति मूलमाह —— मुख्यतयाल
ङ्कारः प्रतीयते यत्र शब्द सामर्थ्या-
त् ~~[illegible]~~ वस्तु वा ध्वनिरसौ द्विधा
स्थितिः स्थितः शब्द सामर्थ्यं।
यत्र ध्वनि काव्ये शब्द शक्ति मूलतेन
उपमादि रलङ्कारः। केवलं वस्तु
मात्रं वा प्राधान्येन प्रतीयते तत्
काव्ये शब्द शक्ति मूलानुरणन वस्तु
ध्वनिरिति द्वैविध्यमभिनिर्दिश्यते [कुलाङ्गना]
कि उत्तमा उत्तमा नर्म स्यापनः
136/B क मातृज मन स्वपत्नीणी स्वरस-
II ~~[illegible]~~ त्या ममोच्यते अत्र विसर्गो द्विमय
मति स्मरणानां शङ्कानेयं धूर्ति
चिन्तानां शबलता। वित्तानि धाम
भावानां शान्तुदय चमत्कार स्थितिः
भावकेन प्रारोवोत्तमा उदाहृता यथ

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

इत्थं अलंकल्य क्रम अङ्ग्य स्तरो मात-
क्रम अलंकल्य क्रम अङ्ग्य कआमवग्राहता।
इत्थं अलंकल्य क्रमभेदानां वर्णित-
मार्गः। अलंकल्य क्रम मधुना काांश्चि
यथामति प्रकाशयितुं अति विस्तीर्ण-
तया आलोचितो वक्तुं न शक्यत इति
यथामती युक्तम् स्वशक्य निरू-
पणं मात्रोपदेश मात्रं क्रियत इति
यथाव्रत वाच्य अङ्ग्याव शब्दा
मातो लक्ष्यो यत क्रमानुरणनाभिः।
शब्दार्थो भय शक्त्या क्रिया
अलंकल्य क्रम अङ्ग्यः॥

138/B अत्र शब्दशक्ति मूलं निम्ना वाक्य
I वा नाथिक दयां करोति इति वस्तु
अनुयाते अर्थो ये शक्ति मले
अनुयिता स्थापित स्वत स्थितेः
वौद्धमति मात्र तो वा कर्वः कवि
निबद्ध वक्तु रवतेति क्रियो उरी वस्तु
रूपालङ्कारा स्यौति बहुविधो यस्मात्।
वस्तु वस्तु अलङ्कारलङ्कृति मयवेति
द्वादशात्मकम् अर्थः तावत् स्वतः
सम्भवी दोषति मात्र। नेतर्प नहयोत
निबद्धः। तत्र स्वतःसम्भविता वस्त्या-
श्रयत रूपि लक्षणेन केवलं भणे-
ति मात्र निष्पन्नः कं तर्हि [illegible] स्वल्प
वर्त्योयित्येन [illegible] मानः। कवि-
यः तु कवेः काव्ये निबद्ध वक्तुः
वा [illegible] स्वभाव [illegible] मानोऽपि
रसा [illegible] परिपूर्णः कुम्भा इवलनवत्
प्रौढोक्ति तया परिस्फुरता प्रतिहातेन

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

केवलं निर्विकल्पयति विविक्तो लब्धौ वस्तु
स्वरूपमात्र स्वरूपवेति भट्ट (विधः)] ते
[तिष्ठते हि प्रणोदादिस्थानानि प्रतिभोगना-
137/B य महनीय महाप्रभाव इत्यादि । अतु
॥ माधव मात्र प्राकरणत्वेन प्रत्याख्यान
यति तस्माद् प्राकरणिक लक्ष्मी पति
लक्षणं द्वितीयार्थं निष्प्रकाश कृतः शक्तिः
स्तु शास्त्रितस्य शब्दस्य स्वीकार्या-
भिधानयेव सामर्थ्यं न द्वितीया-
र्थाभिधाने स्वयति समाभिमानस्य-
हृदय निकल्पनस्य श्रमस्य युतस्य
वात्स्यस्य सम्बन्धाभिधायित्वमेव ते स-
निमित्ति निष्फलयेव अर्थं निश्चय शब्दा-
नेवाणा प्रयासः । कुवेरिति यदर्थि-
धीयते । तदमी माधिक रमणीयं
माधव इव माधव इत्युपमाया
वात्येन प्रतीयमानत्वात् । अत एव हृदया
स्वादायिकतया विरक्तवेनात देवानिह
स्वायणायः । स्त्री रज्जु सतस्य जरा द्वि-
लङ्घेषु न दीर्नदीनां शल्क करोति
देवान] [माधवदना रोषावलोकनाः
138/B भवन्ति । केवलं येव दद्रुपया मधुर-
वाक् स्मर मुखः प्रसन्नावलोकः य
इति श्रुति के तुल्य योगिता वस्तु
मेव अनुजाति । इति कलित विमतयः
समरे तव स्थायणा स्थायणार्य
करांभिकल्पवालाः श्रीकटयति कैटभ
रिपुं जगद्वृद्ध सकल भुवन हरितम् ।
अतः निदर्शन या सकल माप विकृत
स्तौ स्वं सोढ़व्यापि विश्वं परिपालयति

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

138/B

12 स्वर्गयाति स्वस्तु अज्यते । यथा मा—
श्रीमहानारायण भक्तिर्वैव भवतस्त्वां माऽभि—
मानो देवा सर्वस्वं यजसीति हन्त सर्वत्रैः
लोके कर्म घोष्यते । सर्वस्वं यजति
स्तवानन्वहमिदं येन ~~कर्म~~
धर्मकोटेश्चः सतं दीर्घतरं तेनस्त
स्तुयिता कीर्तिश्च न यज्यते ।हा मन्ता
138/B II अजमानस्था यौ वस्तु सपालङ्कार
सपो वोति क्वचिद्वि धि सामवती त्य—
र्थ शक्ति मूल्ल अङ्घ्रेः क्रमेण उद्धा—
हरणानि क्रिया विरव यूमाक्रिया
समुचितां सामान्यां सर्वां
हानोऽकर्व मया कथापि ममयो यन्ते
निजर्धः सदा । जात इत्योषम यत
मपयु सकृतं धीं सामणार्यो विभु—
जीयतैव जरात जडै निगमयाहारजं
कान्तं कर्लों हेतु जनानाम्न हेषु
सुकृतमकुर्वतामपि प्राणिनाम सावेव
सुकृतं स्वात स्वास्थ्ये सुकृतफलं
मारिये अपि जायस्वाति । ततो स्माकं
हतमुक्ति किय किं ~~मम~~
लज्जिता समासावेव
क्षमणीय इति वास्तवम् अज्ञात । वस्तु—
मतीत्यादि । अत एव कितरे त्यागरीन—
राओ लहरता न भवन्ति स्तोकमापि
~~यच्छ~~ मा यच्छन्तः परकाबयश्रो
दहा यज्ञा वीक्षण मात्र देश्य विमता
140/B I यस्यापि सादीरहः अत परिस—
ङ्ख्याल ङ्किरण गरुड नगर कोमर
समग्र हिरण्य भवन त्रिपुर दहन

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

समय सं रम्भेणैव साधर्म्येण अज्यते
पुनरुपमेयोपमायेव: सदः सम्भवि:
अनुक: प्रस्तावे सतीति तु प्रमादाक्षि-
रवित:। श्री सायणस्य दिविनारदनीय-
मानं गमश्व यवस्य रशि जात्म सन्नि-
धानं। तिर्यक्(?) दरमीलित विडं-
नै मालं मेरवानुरवं प्रणयीमि
विमानतया: अत्र वस्तुना येषां
प्रशंसादि विशिष्टा वर्णन मोमाक्षि
तेषां तिरस्था मत्येव मादि कुछि जनन
चमत्कार करोतीति वास्तु समुम]
[अत्र ओजस्तुल्यत कारेण
139/B निन्दायां वाच्य भूतायां तप: कीर्ति अति-
II रिमत सर्व रवं त्यजसीति सु
स्तुति रूपं वस्तु उज्यते प्रस्तावे
सति सायणाय कथां पातल मूलचि-
का: पाति सर्व सुखां निधाय पुरत:
साधुं क्रियाभिधूतम। यन्तु स्फार-
विकस्वरं नववय: पर्युत्सुका
भोगिनां जिहाभि: मुहु: उल्लिहन्ति
जडित: दर्वेलानेशो
जृम्भिता: अत्र वस्तुना भाग्ति मूल-
कार भि देव सुधाया: समुपेयते
नयशस्याद रेण च अतिरेक अन्वकार-
र:। अ जयते — श्रीमुखे रम भूमि-
पाल भवत सर्व समुद्राम लीला
विधौ सदा हापयित पुण्य कोटि
हरिवर: सदी
हिरण्याकरः। यस्य अत्र समुद्यमान

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

~~स्वमुखक्षि~~ [illegible] ~~[illegible]~~ताति वक्षःस्थिता

140/B अर्थस्य विशेषमात्र द्वारा समर्थने

I विषमार्थस्य निश्चितत्वात् समार्थद्वारा:

तुल्ययोगिता च अत्र राजु

कवि निबद्ध वक्तृ प्रौढोक्ति मात्र

निष्पन्न ~~[illegible]~~ शरीरोऽयं ध्वनि: इयं

शब्द शक्ति मूलोऽयं अर्थ शक्त्यु-

द्भव: । एक: तदुभय शक्त्युद्भव: ।

भय शक्ति: पाय यत्ति मात्र ~~अ~~अनुस्मरण

पुरस्सर ~~अ~~स्य तत्र उपलभ्यते । यत्र

च उत्तर उभयोरपि वाक्य इति

शब्दोऽयं विवक्षते —

अनन्त भोगा: संयुक्ता विजम्भुरेव

सेविता: । सचिव: सर्व नागाञ्जयति

माधव: । अत्र अनन्तादि शब्दानामने-

कार्थत्वात् प्राकरणिका प्राकरणिक तदर्थ

द्वय प्रति पादन प्रवृत्तत्वात् च

शब्दशक्ति ~~शब्दशक्ति~~ शब्दश्चास्य

~~[illegible]~~ राजनिन्दा रूपं वस्तु अत्र अर्थ ।

140/B — वन्या: कुसुम कोमलेषु [illegible]

II कल्प काननेषु ~~[illegible]~~ [illegible] ~~नाग्नि~~-

स्ति: किमु सायणाय यत्र सा विश्व

जनीना ~~[illegible]~~ सितम् । पुष्पं ~~[illegible]~~

प्रार्थयते न कोऽपि फलमथवन्द-

नीयं करोति पुत्रिकाऽत्र तथा न

काङ्क्षति पुनस्तेन द्वाभि मंदया उक्त

काम लिङ्गेन कल्प वारिविस्तु: कुसुमा-

दपि सायणा मार्ग यात्रस्तु रामे तित-

स्मादस्या वेव यारितेऽथ अतिकेको

छयते स्यामोत्तर ति ध्वनि प्रकारण

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

वच इत्यादि। अत्र वस्तुना अपर विशेषा-
मिति सामान्यानां ... : प्रसज्येत।
शास्त्राणां सामर्थ्यं बिन्दुमिति पनुय प्रसज्य
शतोऽयम इत्यादि अत्र विधा
संस्कृति सम्भव विभागयुक्त पुनरिति
निदर्शयन् [मानसिक इत्यादि धनि
141/B एक दाव ध्वन्यते। अर्थात् वाक्ये
I शब्दार्थौ भूय शब्दद्रव:।
पदे पदेऽपि अपि शब्दार्थोऽपि
सम्भवति तेन भूषणेन कामिनि
पदे योग्य न अङ्गेन भारयापि
भाति भासते। तत पद प्रकाशयन्त
कर्मणोदा हरणानि — लक्षणा मूल
अङ्गस्य शाखायाः अवलिङ्ग
अङ्क मिति वाक्यस्य
माधवार्यो माधवार्यः सायण: सायण:
परम। भीमानां भीमाना:
स यत भुवनतये अत्र द्वितीय माधव-
वादि पदं तद्गुण मात्र शास्त्रिक
परिणम गुण सम्बन्धं अवमिति।
अप्रस्तुत स्वभावे नाम हेतुरूपं
सम्बन्ध:। अत्र माधवादि नाम वाचि
नामकेवार्थे भाव सम्भवया भावात्
पद प्रकाशयत्वम्। अत्यन्त तिरस्कृत
वाच्यस्य यथा] [निति एकेन सामर्थ्यं
निरामयति — तस्मात् ... दश-
141/B एव भेद:। ननु रसादीनां
II बहु भेद ... मसाव हो-
स्यात् — अपनयो हि इत्यादि

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

ध्वनिभेदानां इत्येक भेदत्वं (मुख्य) आनन्त्य-
मिति। तथा हि नव रसाः तत्र शृङ्गा-
रस्य द्वौ भेदौ सम्भोगो विप्रल-
म्भश्च तत्र सम्भोगस्यापि परस्पर
आलोकनपरिरम्भण पानपुष्प-
चयादि कुसुमायस्य जल केलि
~~सूर्यास्त~~ सूर्यास्तमय चन्द्रोदय
तु षट्कवर्णनादयो बहवो भेदाः।
विप्रलम्भस्यापि विप्रलम्भस्य (?)
क्रियाविवृतस्य अभिलाषादयो भेदाः।
तयोरपि विभावानुभाव व्यभि-
चारानु वैचित्र्यम्।
तत्रापि नायकयोरुत्तम मध्यम
अधम प्रकृतित्वे तत्रापि देशकाल
वश्य भेद इत्येकस्यैव रस
स्यानन्त्यम्। का गणनान्येषां
असंलक्ष्य क्रमत्वं सामान्य]

143/B [दिशं अद्भुते यथा वा —
I
पुष्प सौरभ पुष्प भारति बर्तत
भृङ्गावली झङ्कृतया हुङ्कारैरव-
धीर्य सन्तु मनसो सन्त ~~जयन्ती~~
जयन्ती वनो। क्रीडन्मत्त प्रायणा:
प्रणयवल्ली पातपारामद्या कयपल्लव बल्लि
वेल्लित तरङ्गं सम्माल्यते अत्राव-
धीयति पदेन तस्य प्रदेशस्य सम्भोग
समुचितत्वं नापरिव्याज्यत्वम्।
सन्न जयन्ती अस्य समुचितत्वं अद्भुता
भावानां पदं निकाश्यते। वाच्य
प्रकाश्यतादधिकं न वैचित्र्यमिति
न तदुदं क्रीयते रावं वादि दिलान

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

लज्जायां अप्युपमानाय मधुमुरविजित पदे-
यव मन्दुर्भेयम्
विशेष विशदालोकं विश्वानन्द विधा-
यिनम् ।। [जगत् वीरस्य जगति कृपाणः
142/B सायणः प्रभोः । किमिति कथ्यते हे वा
टोपा राजन्ति पाणिपाणिनः अत्र
II कृपाणस्य जागरणं अनुपपद्यमानत्वात्
आत्मनः निरस्कृत स्वार्थं शाकत्रिणा
हननावधानं लक्ष्यतेऽत्र निशितोक्ति
शरत्ति पर्यवस्यति अत्र लुप्त नेम
अनुपमस्य यथा दुरध्यार्थः कुतिहर
मांच भवतो सोतं बिद हाल्मजम् ।
सायकं स्खलितं न किमेरादि
मे पूर्वं स्मरणं क्रिये । यत्तु स्वच्छ-
बर्यामि सायण विभोः कृपाणस्य
तत् नेढामिणी । शान्तो नतानि निशा-
म्यतं महिम वित् बध्नाति वैवीदु-
कम् ~~अत्र महिम~~ अत्र महिम
विविधमेन पदेन सायणस्य माधा-
धि धान भूत महापुरुष स्वरूपत्वं बोध्य
हठके स्तिवित लोभ का शक्ल] [अर्थ-
144/B शामिते मूलानुरणन रूप शब्दयो यथा-
II स्कन्धाव स्कन्द कुशस्थल विक्रम
समालम्बनीय प्रमाण लेखा कृपा
शारदा फल हेति शिरः कारोहणा-
दोल वाल्ये: । कान्तार धातु रेणु
हेजाति विफलता का मुकुन्दं
रिपूणां रक्षार्थे कार्यं माणं रण निपुण विरा-
ज्ञायणा मातं वर्यः अत्र निराङ्कति
पदेन कार्मुकस्य सायकश्च मणो-

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

144/B

निष्फलत्वं रूपं वस्तु वस्तुना जायते —
तव अतत माघे मन्ये शामते
श्यामेव महतर: नायणार्थं नागा:।
यतुराक्षे पर्या विहार रवाजा कृतिमकरै:
कालपंक्ति युद्धे के लिम।] [अन्त:
143/B केवा न सेवन्ते नायणार्थं द्विजेश्वरम्
अत द्विजेश्वर शब्देन विषयस्य
II ब्राह्मण गोष्ठस्य प्रस्तुतत्वेऽपि विशिष्टार्थ-
न्द्रस्य संसेवादि प्रकृतापयोगिन:
प्रायाख्येन प्रतीति:। परिणामालङ्कार:
अजात। यत्र ब्राह्मण गोष्ठस्य
चन्द्र उपमारामम्।
देवस्य आश्रित जनवत्सलस्य लोके
दारिद्र्य उपशमनादिषं विख्यातु:।
मात्रा त्वं भवति ।। नारायणार्थं: सर्व-
स्त्री धन स्वान्ति कपालि। अत
कपालि पदेन भववारि
तो सर्वेऽपि समस्त स्वार्थ: अत्र
पुनः शैनदं आश्रित्य केवलं कपालि
जात वस्तु अनर्थ।] [हरित समस्त
145/B लोकस्य भवदीय यथार्थ दारिद्र्य
निरोधि यत्र शिरीष प्रसिदा कृतिम:
I अत काशा लिङ्गेन धारण धारण
स्वपद्भ्यात् उपकार सदृश प्रति उपकारो
वकारा ईशान हरि दल राजा राव स्तुरव
विहतयो भवन्ति। मत्स्य सामग्री प्रशासि-
त विमत विकृत: भवतस्तेन राजा:
पुनः परिपोष स्वोपकार सदृश
प्रत्युपकार करण विहरण वैधुर्येण
स्तुरव हतयो न भवन्तीति मत्परपदेन

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

परिसङ्ख्यालङ्कारः प्रतीयते। राजु
स्वतः सम्भवियुक्तः। — सङ्ग्रामेन्द्र
तव काव्यमङ्कनं पङ्क्तिं विरचय्य दान
वारिभिः। निस्त्रिंशानि वरदं पदे पदे
सारं धृत घनसार सेवनः अत्र वस्तु-
ना सङ्ग्रामेन्द्रस्य कीर्तेः धवलिमा आज
घनसार प्रतिपा] [अत्र वस्तुना प्रतिपु
144/B समरवार्ता सङ्ग्रा वैधुर्येण नाशाय
कारितकत्व समरकर्म नाश्यतेति परि-
II ~~सङ्ग्र~~ ~~अथ सङ्ख्या~~ सङ्ख्यालङ्कारः
स्तते अमोघ मन्त्रशक्ति पदेन उच्यते-
युद्धेषु रूप धुरीणा सायणधनुष्या-
शेषु मार्गणेषु सर्वस्वापमयी शिवः
प्रतिनृपालोकेन देवाद्भुतम्।
पश्य परस्य तदरं दृशा मरुत्
दृशा वासयन्, नास्तावन्तु सुधा किं मारुत
मवर्धयारम्य मत्त मनः। आत्मा दिशायां-
मत्यनुप्राणे तेन विरोधालङ्कारेण अत्र
कोविदामस्य विरोधस्य, वैभवमिति
वचनं अपरमिति पदेन उच्यते —
हरिहरा मल्लि परमादर सेवाविभो
दधाति धरां सुरखेन विहरन्ति हरि-
हिरदाः।। [श्रीमत् सङ्ग्राम भूमिपाल
146/B महतः सत्कीर्ति दुरधो दधे सन्ध्या
विद्रुमवल्लरी जलधरा रथ्ये कुन्भरथ्यो-
बलम्। तारा मौक्तिक पंक्तयः
शशिधरः शङ्खः पतङ्गो मणिः
मध्यं तस्य कृतश्चेति समरसावो नारा-
यणस्वामि अत्र रूपकेणालङ्कारेण
फलम् समयोपि नश्वरस्वरूपा ~~प्रति~~ बिन्-

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

रमावितान्य सतता भवादकाद्वि तादृशं
क्रिते। अतः थं. सकल प्राण हृदेका-
ग्रयत्व लक्ष्मीविको यः वस्तु स भवा-
वानित्यत तत् शब्देन प्रतीयते —
वैशम्युमत विभावना यतिदलत
शोभापि प्रीतिकिका श्रद्धादाविम
मूर्त्त सकलकामोपानं पर्वकमात्।
आरब्ध प्रीतिरं सत्योपमायिमोमतु-
ङ्गदीयं विभो स्वैरं क्रीडति
श्रुङ्गमेश्वर पिशम्युमत प्रमा सामृतम्
[दल शक्तिमत्वं तेषां यं सकल-
146/B मोपि अवतारः स्थूल भतया धनस्यैव
II निर्वर्तत इति वस्तु साद्धु धन धन
सार सेवयिति पदेन योत्यते —
चिन्ता रत्नादि वर्षी कादिद्य तत्सवत्का-
दि कालमेरव यह यदास्य, श्रृङ्ग. प्रित
सुरभि शते शवथी आश्र सानौ।

शब्दे नानुबेलं वतनुति पयनो
श्रुङ्गमन्दस्य प्रीतिं श्लाघन्ते जात
हर्षा इति शक्तिधन दर्शति स्थायदस्या-
शिनास्ते अन्ययुन शिवया उत्तिमय
तया न हि कान्यादिं तं सर्वेपि श्ला-
घयन्ते इति प्राति पादनात्। प्रान्त:
नेम्य श्वेमाम्भां स्थी जीवित सनाढिव
कैशदान शौण्डेभ्य: भवान् अति-
रेक इति आति रेकाल ङ्गार:
स्तात शब्देन अज्जात — यतावत्
147/B परमेश्वर प्रोवतं नम्य वर्यस्ता मह
I यावत् संस्कृति सायणार्थे सायिबे

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

शोभा सुखं श्रीकृष्णाम् अत्र वस्तुना
योऽस्यार्थे ... प्रतिक्षादिना माधिगम्य
वर्णनीयुपेक्षया प्रतिपादनात् शोभा
सुखस्य यौतवत् शब्देन परिमितत्व
प्रतिपादनेऽपि वाङ्मात्रेण तथा
शब्दैर्वाप्यपि मूलमूलत्वेन
अत्यन्तमवर्णनीयतया ये तयोः अति-
रिक्तत्वं इति अतिशयोक्ति अलङ्कारः
प्रणोपतं न श्रावणीय इत्यादि पद्य-
रत्नः शृङ्गारयत — माणिक्य रत्न
शृङ्गारहितं श्रृंगानुपादियानि

सायणा। नन्दकिशोरमिह दण्डयात या भारा-
धेय प्रातिशीघ्राथिहिमः अत्र अतिशयो-
क्तिप्राणेति नोऽत्रशलङ्कारो अन्वया
विजय द०३ ~~परिमाण~~ अत्र पारिजा-
146/B तेन मल्यु काल हृदयमङ्कः कालिन्द्
II ~~...~~ वध्यः प्रान्त मरुभ्यो रथेरकाल
हृदये इन्म मुक्त परिपालयन्

भवाभाति किञ्चित इति अतिशयोक्ता स्वरूप-
मतामिति वचन प्रतीयते, सब कवि
प्रौढोक्ति मात्र निषञ्जः —
कोऽपि लोकमतैक शङ्कनः कैतवं
किमुतया अपि कीर्तितं। माहे या
मनस्विनी मनस्वी वयः स्वाय ...
हि शरश्चाधिको भवान् अत्र
वस्तुना शक्ते दर्वं महान् प्रसाद
इति प्रति सन्धान भवान
किमेतत उपलब्धि भीतिति तोष

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

मादि वस्तु मौहित्य मतानुवर्तिन इति
बद्धेन अज्ञात — ऐश्वर्य सुमह
कला बहु विद्या भूमौ प्रतिष्ठा स्थिरा
माशा, स्या यदि नापर ए किमपि
स्यादिति न तथार्थ्य ।

[illegible]

[illegible]

प्रबन्धेपि अर्थ शन्तु भवः प्रबन्धेपि
148/B दृश्यते । यथा शृङ्ग सोमायु संवा-
I दादौ तथार्थ —
अतिशयिता स्मशानशिमिव शृङ्ग
सोमायु शङ्कुल । कङ्काल बहुल
घोर सर्वप्राण भयङ्करे न यदि
जीवितः करिष्यत् केवल धर्मं मुपाराधनं ।
प्रियो वायवे वा दैवः प्राणानां रति
नोदृशि इति देवाव लोकिनी शृङ्ग
सोमायुर्नानि प्रायेण स्वाभिलाष
रूपं वस्तु बन्धु आवर्तन रूपेण
वस्तुनैव प्रबन्धेन अज्ञाते ।

आदित्योयं स्थितो मृत्यु स्नेहं कुरुत
साम्प्रतम् । बहु विघ्न मुहूर्तोयं
जीवेदपि कदाचन हीयत इत्यादिकं
147/B वस्तु ईदृशि हिति पदयोर्यं
II प्रकाशयते आरामार्थे पन-
स्पर पर्वणा सोमपान सुरभी कृतामा
म । प्रायोपयायन सायण भू
सर्व दान साहित भाव राम्रतम ।

आप तुल्ययोरितानु प्राणातीम विशेषात्

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

इकारेण आरामार्थे धनसाद सोमप्रस्थ-
स्य धराप्रभृतस्य अर्थेन स्वस्य ह्रस्व-
यत्र प्रतीतिः ते स्वत्वक्यानि पदेन
अतिरिक्तात् इकारः। प्रतीयते कानि निबद्ध
च अतु योर्द्वयोः मात्र विषये शरीरः।
शरीरः। वाक्य प्रकारस्य आइन [illegible]
उदाहरणानि प्रदर्शितानि — शब्दार्थे-
शास्त्र एव स्तु पद प्रकारयो न
भवति एवं प्रयोगित्वं भेदाः
अनन्तरोक्त (अनुमानात् इकारो आइनः
[illegible] उक्त इकारेण वस्तु यथा शकारादि-
1491 वर्ण जराटः प्रभृत इत्यादि रीतिः
I वाक्यानन्तरे प्रतीत किल तत्वात
इत्युक्ता इत्यादि दिलीप वाक्य
सम्भवः। प्रकरणं विभिन्न विभक्ति
अवसाय हेतुः महावाक्ये प्रकल्पः।

तस्मात् मुख्य शाम्पु पुष संवादा दौर्मे
प्रकल्पकेम। शब्द वाक्य प्रकारयुः
तथा मध्यादय भेदाः पद प्रकारयतां
साम्यस्य प्रसन्न प्रकारयतो द्वादश
भेदाः इति [illegible] पञ्चाशित् भेदाः —
अर्थोल्लस्य क्रम अइनस्था कारिर्येत
भेदान् पुनरपि प्रतीति। तेषामपि
पदार्थ रचना वर्णेषु वर्णेष्वपि आक-
म अजाइनः अर्थोल्लस्य क्रमा इत्यादि
ध्वनिः वाक्य पद प्रकल्प

~~[illegible]~~ देश रचना वर्ण
विभजनेन षट् भेदाः। अत वाक्य पद

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

प्रकाशते प्राशोवोदाहरण्यानि प्र दर्शितानि

1491B

1481B अमुं कनकवर्णं मे बालमप्राह

II यौवनम् । मृत्युवामयात् कनं मृदा
तस्य जत्रमपि शाङ्कितः आतापि
ननौ ममौवोप भोराय भविष्यतीति
मृत्युभुमजं आवर्तन प्ररस्य भोगयो
मृत्योः प्रकरण्यापि प्रायेण कर्षं

वस्तुमेव प्रत्यजेत । वस्तुना ल इतरो
यथा — इ अविये रत्नमपि अजं
स्वविपश्चिते भिक्षा आनन्द । कृत्य
विनामुवह मुठेतुं स्वापि रोये

स्वपदि मत्नामन्त्र प्रुज इति
~~स्वज्ञावि~~ स्वरावि वाचयन्ते कृमं
अपि अवजयति अणोपक प्रश
ओपक्ते अणेवायव वहि मङ्गरथं ।
स्नेह इ [illegible] जन्तीजियाति माणं

स्विजयै विरावणं इति जनाक्व कुमय
स्वयं प्रवन्ध वस्तुना योयो
विमृत्य कारो स्वस्वजित कार्यो यस्य
नैवं स्वस्नेव नितिं]

~~1491B~~ — I ~~[illegible]~~, ~~[illegible]~~
~~1481B~~ — ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ । ~~[illegible]~~ ।

~~[illegible]~~

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

149/B → रचना वाक्यार्थस्य रस अ

II / नुकूलं गुण निरूपणं वाक्यरूपं

प्रदर्शितं प्रकारत्रयं । पुनः

नाटकादिषु । पद्येषु देश ... अनि-

द वचन ... तथा कारक

शक्ति ... रचनादि समासे

अनुकूलं गुण निरूपणं क्रियायाः

साधि करणं प्रकृति प्रत्यय समु-

दायस्य ... मुख्येन

भेदकं क्रिया विशेषणं

शब्दस्य ... अनुकरणं

वादीनि ... समुच्चयादि रचना इति

पदावयवं प्रयुक्तं तत् किं किन्तु

वाक्यार्थ

... देश काल क्रिया ति

समरेषु ... । स्वैरमनि-

न रचना ... जो ... धारा

जलैः समाधि ... उत क्रियतीति

धातुरूपेण प्रतीयमान रचना विशेषण-

स्य ... स्य [साधारण ... ति

... आचार्येण ... विभक्तया

160/B ... विषयस्य रविधारा

अथ ... प्रयोजनं कीर्तिप्रीतः

I प्रति ... यावत् प्रयत्न ति

पदानि न न प्रयुज्यन्ते । तावत् दिवे

प्रति ... इमे ...

विशेषण ... सामर्थ्य ...

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

अत्र पदानि ते पदेन ~~[illegible]~~
प्रातिपदिक रूपेण प्रकृत्यं केन स्वइरा
हरणादे: सारीव सायणस्य नास्ति र
महैरेव प्रत्यर्थि अर्जुनं तदीय
अश्वाड्: प्राथ्यादिकं जातमिति । उत्साह
शमतेः निरति शयबं अत्यते ।
प्रत्युच्छति इति पद न्यासस्य साध्य
मानस्य माता इति स्वर्ग प्रातिः
[सिद्धवं च किं वासुपाय याशते]
[निश्च ... ... नीतिते ध्वनितं समर्पेति
क्षुपातेषां जीवि ~~[illegible]~~ बिति राज्य
180/B मनेन स्वीकृत मिति अजयते सायणा-
II चार्य इत्येकवचनेन प्रत्यर्थिन इति बहु-
वचनामपि तेषां हननं असाद्धवेक राव
शमत इति च अजयते शता इत्यनेन
तेषां समाश्रयः समाश्रयण प्रणामा-
दिकरण पराड्मुखत्वात् प्राण निरप-
क्षत्वेन वीरत्वं अजयते तस्मिन् शते
यौवन चित्त चोरी तमार्दो मेवाति सर्वा-
र्थ सेवम । अनेन मम विरचिच्य सोपिं
स्वदार निष्ठ नन्दु सायणीयम
अत मन्यते पूर्व निपातेन प्रभासो
अजते षडर्थाहिनि न्यनि न प्रकारश्च-
र्त । क्रियाकात्त उपसहः साधनं
181/B) सिद्धस्य पुरुषार्थस्येति] [तदा किम कार्य
प्रकृति रसिशमते अपर . . .
↓ इति विवेकः । अत मध्य मोत्तम मर्ना
I र्थ्यायस्य अजुकत्वात् पदैक
181/B देशस्य अजुकवम । बाहीति पदो नेत्रजो
यौवतीति प्रयोगेण सौभाग्यादि

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

शब्दौ अनयोः, तन्मात्रं भेदे [illegible] कारणं
माधुर्यात कुसुम वाहनस्य नवलोकनेन
केवल माधुर्यावलोकनात इत्यत्र
इदमत्र निपातानां वाचकत्वाभावेन
द्योतकत्वात एतदेव देयम्
लक्ष्मी स्वे मन्दं शोभायाः [illegible]
समाहृता । आह्लादकारी माधुर्याः
[illegible] [illegible] अत पूर्व
निपातेन शोभे माधुर्याः
[illegible] आशायो रश्मि तत्वं अड्गलम् ।
अपादान सम्प्रदाना श्वां, [illegible] शो-
यश्रियाँ अपि, यारा भोराखो राद राति
(1548) शब्दौ अनयोः — तिल तण्डुलयोः
इवार्थौ ; इव परस्पर सम्मेलने
↓ मेलनं सम्मेलनापि, पृथक पृथक प्रती-
I यमानयोः उभयोः सम्मेलनं कृतयोः;
परस्परं [illegible] नीर क्षीर योः
इव पृथक स्थापयितुं अशक्ययोः
मेलनं सङ्करस्य, शब्दतर निर्धा-
रणे प्रमाणाभावात् । सन्देह विषयतया
उभय जीवित जीविते न शब्द
अनुकानु प्रवेशेन [illegible] रूपो भवति
शब्द शब्द प्रकारस्य संसृष्टता [illegible] प्र-
कारेण सङ्करेण चतुर्विधेन भेदा कल्पनं,
आनन्दवर्धनादिभिः आचार्यैः ।
प्रत्यापिताः । अथ किञ्चित् उदाहि-
यते । मौर्वी कुङ्कुमतां
स्मरस्य शतत [illegible] जयप्रयाणमा ।
सतत [illegible] मरतः सदाप्य
[illegible] [illegible] हेमान्त ।

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

दीप्तमौ वारितः प्रवाल [illegible]कः
कुर्यानि किमेवं स्थितं ॥

151/B सर्वेषां स्वापे प्रवृत्त्यादि, साधारण-
र्थस्य जागरतः। सर्वे यानि वि-
II [illegible] सन्दर्शी भिन्ना तेजस्वि मण्डलम्
अत्र साधनार्थस्य जागरत इति
प्रवृत्ता प्राज्ञ हेतु, ध्या विभाविते हे
विनिर्माय, विपर्ययं च नकारादि वैदिका
सम्वादेषु अप्यते साव मन्येषां अपि
बोधक्रमम् निरामयाति —
पाश्चात्या ध्वनि भेदाः सदेक पञ्चा
शत् [illegible] एव उपदिष्टाः। नीरक्षीर
[illegible] व दुग्धयोः सम्मेलन सङ्करः
शि सम्योगे संसृष्टि सङ्करा ख्या
अन्योन्ये मेलने पुलनः तेषाम्।
सदृश सहस्र पञ्चदश भेदाः ते
एकपञ्चाशत् संविकृत्य यथा सहस्र-
श पञ्च रचिताधिक पञ्चाशत्।
आनन्दवर्धनादिभिः आचार्यैः ध्वनि
तावन्त भेदाः) नाध्यायात वा सायण
152/B विवि भुः जित्वा सापत्न्यो[illegible]
अत्र [illegible]ङ्गारस्य मौर्ज्ञ [illegible]योरा-
II योरोपि तत्समुपचितत्वेन स्मरत्याति
वदेन मधुकर तकव आभिज्ञ
मामत्वात् अर्थ शक्ति मूलानुरणन
रूपस्य अङ्गस्य इमेषु मुद्
सामान्या भावात् [illegible] ते इतं
उन्मीयन समुचितत्वेन अस्माभिः
युद्धाहे काल भूतस्य विरहि

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

व्रीडा हेतुत्व रूप हर्ष ध्वनिः स पुरस्सर
निरपेक्षायो स्मर्यो नैकाधिकरण्येन हे-
तुरिति । तथा तत्र शक्य परामृष्ट
स्मरपदात्ति अनुमानतो न आयुधा-
नां पुष्पत्वस्य तदाधार भूतानां
कुमाराणां उन्मुक्तिकरण स्यानुपपद्य-
मानत्वेन कुमारात पुष्पविकास कारित्व-
स्य लक्षणः सङ्करः । मौर्विं तिरस्ति
~~अन्यथा~~ अनन्ययोः
सन्देह सङ्करः । अत्र यद्यपि मल्ला-
नु स्थान अङ्गतो धनिष्कर शङ्कितता-
153/B यन्त तिरस्कृत वाच्यादीनां
ध्वनीनां विप्रलम्भ
शृङ्गार रूपस्य रसध्वनेश्च ना-
डिताव सङ्करः । अत्र वस्तुना रस्या-
न्वेषः परप्रयुक्ति धर्म रूपस्य
वस्तुनो ध्वननुमानत्वात समर
रूपत्वान्नित्य साध्या रणा नाना-
यारात इति सायणो नाना यारा-
त इति सायणा आराति यत्तत्स्य
दुराचारस्य स्मरस्यापलोपनं सर्व-
मापि न सम्भाव्यते । तस्मादह मि-
दानीं किं कुर्यामिति वीरपत्निवेव
समरविजये वीररसाङ्गभूता
मर्षोपा । विरह समय पीडा तर
मनः सन्तापः इति सायणो
नाद्यात इति स्त्रीत्व समाख्या मु-
खित विप्रलम्भ शृङ्गार वैर्यं
वा ध्वन्यत इति अनयोः भावयोः
सन्देह सङ्करः । यावे अर्थों

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

अपि ध्वनिर्नाम संस्कृति सङ्करयो।
स्वरूपं उक्त्वं इदं ध्वनिकाव्यं भवति
क्रम गुणीभूतः अङ्ग्यस्य
मध्यम काव्यं काव्यमवशाहरते —
अङ्ग्यम् रह्द यस्मिन् न मन्यते।
सामर्थ्य वाच्यो सिद्ध अङ्ग्यम्। सान्निध्य
स्थ प्राधान्य तुल्य प्राधान्य मस्फुटं
च तथा काव्यासिद्ध मस्फुट
मष्ट विधानु मध्यम काव्यम्।
भूत काव्यं विस्तन कल्पयति
रह्द च अङ्ग्यम् रह्द भवति
गुणी भूत अङ्ग्यं त्वमेव अवह्द
यथा — भूयः रावणः पुनर्वधं
विजय दश्चान भेरी ध्वनि किन्तु
राव शिरि कुरु रन्ध्र मा[illegible]
मारिवल रात्रे रामिन्द्र तरामः।
जीवन्तो न भवामयेव हि वयं
तत् वाहु मरणो यमाः केवलमेव
तत्प्रतिवं मधुना कर्त्तुं क्षमं
तोषितं अत्र जीवन्त इति स्व वचनेन
बोधित मुख्यार्थं जनत्वं बोरुष
154/B वक्तव्यं परिणामितम्। राकार्थः
सम्भवन्तः सम्मन्ध्यः वाक्तिः या
अत विधेय इति अङ्ग्यम्।
अत वाच्य मानित्वम् अतिरिक्त्वात्
अस्फुट स्पष्टम्। कृतं रुद्र
तद्भूतः। काव्य अङ्ग्यस्य गुणी
भूत अङ्ग्यत्वम्। एतत् अर्था-
न्तरम्। सकामिरवाच्य स्योदाहरणं
अत्यन्त तिरस्कृत वाच्य अङ्ग्यं

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

यथा — रामायणार्थे पदाम्भोज रजसा
मौलि भूमिका। राजानन्दस्मृत
मनसो राज्ञो भूमेः प्रशान्ति
मध्यस्थं मकरन्दं रसार्द्र
लक्ष्मा मातानक साध्वि हेत स्तन
पत्. भक्ता। इदं निरापद
वचनं मम रामायणार्थे विलोपस्य
प्रक्षित चलई रस जामाम्
अपोयतिः करेण निराधितः
मालेपनमिति अङ्गनं छेदा रक्षा
तुलन रूपस्य वाक्यस्य
सिद्धिं करोति। आधिरथ्य शाखाभ्यां
अङ्गस्य वाक्यस्य च पारवाभ्यां
यत् आधिरथ्यं भवति यथा—
द.स.पर्विना पाकुरवारण वाजि
सौम्यं प्राप्त प्रमाद रातिमा
वहुमान गर्भम्। स्वारोध्व
आतिरिध वाहुरवस्य दर्शं अर्द्ध
स्व सौम्य भव सीयं च रामायणार्थं
अन्ते वारज वाजि किं तं
सरसीय महिवं आलोयिक
कर्तमयकमकेति अङ्गनम्। किं
तं उतस्वारो-
ध्व आतिरिध वाहुस्व आधार
स्याव सरमदनां स्व सौम्य
भवसीय वहुमानेन परसौम्य
पश्यदिति सौम्याव लोकन रूपे
वाद्यं वा प्रधानमिति सन्देहः
तुल्य शाखाभ्यां अङ्गस्य वा-
क्यस्य च यत साम्यं शाखाभ्याम्।

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

१२३।B यथा निःश्वासेन मङ्कुर रत्नानि रघु-
नाथाण्यपीणा कुलाव करण राध्य
विशेष कार्ये प्रतिबिम्ब वर्जन इत्या-
ममुक्ति तस्मिन् कानि वचनानि
न्यायेन श्रुतत्वं विस्तृतं । यत्प्रकार
काऽपि तया मात्रि शेषात् [struck out] मङ्कु
पद मङ्कुर रत्नादि वैधर्म्ये रूपकार्यस्य
वाक्यस्य । विमलत्व नेहृदय [struck out]
राव प्रमाणं मुक्ति तेषां स यद्यपि
वर्णनं सामर्थ्यात अस्फुटं पूर्वो-
क्तत्व शाब्दिकेषु वदन् मुक्तिं रूपमपि
अङ्कुरं न यमक रायेति भावः ।
यदाह यत्र प्रतीयमानो व्यञ्जि-
तत्वेन भासते —
वाक्यस्याङ्कुरतया वापि नास्यार्थो
गोपयोश्च नः । सर्वे कपि प्रभेदेषु
स्फुटत्वेनाव भासनम् यत
अङ्कुरं स्याङ्कुर ऋतस्य तत्पूर्वोक्तानि
लक्षण मिति । यथा पद्यार्थ
अयमहं त्वाम् पर्यायियं विभो
हकुं प्रभवतो नाथस्य उभावपि
आयण अत्र लक्ष्मी लोकितः
नावदैश्यं यं मदेन नाथं गणायणी-
यति । तत कटाक्षा । विजय ऋतस्तु
दारिद्र्येण मृत प्रायतया नाथं परय-
तीति अङ्कुरं ममिदम् । शब्द
शब्देरेव काकुस्वरादिभिर्योग्य सामर्थ्या-
दिप [struck out] अङ्क। यत्राति विशेषा वे
[struck out] [struck out] प्रतिपादि हेतुः
न काकुमातम् । विकल्पान्तर स्वेच्छा

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

इति काकुमात्रेण तादृशार्थे प्रतीते
अभावात् अन्यार्थो निमर्ष्य साम-
र्थ्येन लब्धो अङ्गीभूतोऽपि काकु सहाय
शब्द आधारीभावाऽयं इति गुणी
भूत एव । यथाह — अलङ्कार
स्मृतिः काव्यार्थे [illegible] अर्था
पत्तिर्दृश्यते । सा अङ्गीभावस्य गुणी-
भावे प्रकारमिव माश्रितेति ।
यथा — रामेः अभाजयाहि
156/B अत गुणोऽस्ति भारत्य विश्वम्भरा
भरण निर्वृत भोगि लोके । तत्रान्त
तेति जरातिर्वार्त्ति आयतार्थे शील-
भरेण विनये [illegible] च य हेतु हेतुः
अत काकुः तथा वाचक शब्दा-
नु प्रविष्टया विनये वेति आयुक्ता-
-ञ्जर वाकुतं अङ्गीभूत गुणीभाव
ननु स्वतन्त्रया अङ्गुल शब्दा
यतो गुणी भावो विरोधो न
वाच्यार्ति क्रमण सामार्थ्याभावात्
विनये वेति वाच्य लक्षण निषेध
अभाव स्थापति केमा सामर्थ्य
रूपेण स्थितेति यत्रवा मात्रेण
काकु विधान गुणीभावं येन सम
राते काकुरेवा निर्वाच्य
वाच्य किं उद्दीपनं प्रवेशः किञ्चित्
वै लाक्षणिक यो आख्यात
अनुरूपम् । इदं यत्र काक्वा
कार्ये कल्पनीयम् । तत्र एक
निर्वचनं स्थानीय अङ्गीभूत । भूत
प्रायेऽपि वाच्यमिति । वाच्यादपि

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

अङ्गस्य चमत्कारार्पण प्राधान्येन
भावितम् । अत्र तु प्रस्तुत अङ्गा-
दपि वाच्यस्य आकर्षमिति वाच्यात्
अङ्गस्य अप्राधान्यम् । यत्र तद-
गुणं २ गुणीभूत अङ्ग्य काव्यम् ।
यथाह — चमत्कारो गुणीभूत
अङ्ग्यः काव्यस्य इष्यते । यत्र
अङ्ग्यान्वये वाच्यात् चारुत्वं स्यात्
प्रकारः कविता यथा गुणीभूत *
तण्डुलैः हिमवत्स्य सर्वा विभक्तैः
मौक्तिकैः । पानाब्जुज्ज्वल पुष्पराशि
घटिता श्रमाः मत्तालीनलाः
। आरब्ध आरब्धं हारि [illegible]
राघवस्य शाकाड [illegible] वचनस्यो-
दनम् । अत्र वैश्म्य स्तुताङ्गमेन्द्र
बिन्दुबो क्रीडा परादारिकाः
127/13 अत्र राङ्गमेन्द्रो बिन्दुस्य
स्वारभूत सामर्थ्यं च वस्तु
प्रत्ययवर्तीति कारणात् अङ्गात् ।
कविना प्रतिपादितस्य काव्यस्य बिन्दु-
धारिकोदन वचन रूपस्य वाच्यस्य
सहृदय चर्वणी तथा चम-
त्कारवत्वात् [illegible] अङ्ग्यस्य अप्रा-
धान्यं वाच्य वर्तिनः व्यापा-
रिन्तत्वं सान्निध्यम् । तुल्य [illegible]
विलक्षणम् । यद्यपि तत्र वर्ण्यवर्णित
रसादि ध्वनि रस्ति तथापि मध्य-
मम् । निर्विघ्ना सारस्वता तत्रोण रसो-
द्गारिव भवति वाच्यमेव चमत्कृते

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

ध्वनतीति सर्वमाकुलम्। ध्वनिव गुणी
भूत व्यङ्ग्यस्यापि संसृष्टि।
सङ्करौ योजयति आह — पूर्ववद्-
तावेतौ तथा। यथा योगाय। पूर्वव
ध्वनिवत्। शतत् भेदाः गुणीभूत
व्यङ्ग्यस्य भेदाः। यथा योगमिति
युज्यते। वस्तुमात्रेण यदाऽलं-
कृत वस्तु द्वाभ्यां वक्ष्य शता तास्वा
कामं वृत्तिः तदाश्रयेत इति ध्वनि दृश्या
वस्तुमात्रेण यदाऽलङ्कारा युज्यते। न
तत् गुणीभूत व्यङ्ग्येत ध्वनिः शता
ध्वनि काव्यानां भवेयुः। यतो व्यङ्ग्य
व्यङ्ग्य मध्ये शेषयेण कामवृत्ति
लङ्कारा ससयेत इति कारिका-
र्थः। शतत् उक्तं भवति। अलङ्कारा-
लङ्कारस्यापि प्रतीतौ यत भासते।
तत्सर्वं न काव्यस्य व्यासो भावो
ध्वनेः मतः अलङ्कारालङ्कार व्यङ्ग्य
भवेत ध्वन्यं शता भवेत्। यात्रबो-
कलता व्यङ्ग्य प्राधान्यं यदि लक्ष्यते
इति व्यङ्ग्य स्वलङ्कारानां प्राधान्य
विवक्षायामेव ध्वनात्वं... इतर
था गुणीभूत व्यङ्ग्यत्वमिति ध्वनि तत्
हेतु युक्त्या वस्तु मात्र
सङ्कीर्णलक्षणयोः संसृष्टि

156/B सङ्करौ द्रव्य मुख्य यथा स ...यथायो-
गात् — संसृष्टि सङ्करायां सातं
कारैः सह भेदैः।
ध्वनि भेदस्य समेता बहुरङ्ग भेदा भवन्ति

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

~~अङ्गभा~~ अन्येयाः आलङ्कारैरिति,
उक्तं पोरालक्षण्यां आमक्लिष्ट विशेष
शेष शब्दस्य समास योगात्।
तेषिवालङ्कारे आमकमाते समास
इति युक्ता अलङ्कार युक्तेऽर्थे इति
तेषिति लक्ष्यते, तदुक्त ध्वनिकृत
गुणीभूत अङ्गैः आलङ्कारैः सह
प्रभेदैः सः अङ्कुरश्च संश्लिष्या
पुनरप्यधोतते, बहुधेति। तस्मात्
गुणीभूत अङ्गान भेदानां शाक शाक

सप्ततया संसृष्टया तिरूपेण अङ्कुरेणान्यो
न्यो योजनं समुपलक्ष्यमानैः
स्वप्रभेदैः व्यञ्जमानैः उपमादिभिः
~~...~~ अलङ्कारैः संबन्धे ध्वनि
भेदैः चतुर्गुणितैः संयुता बहुधाः
अभेदा ~~...~~ सङ्ख्या तु मथ्यमा
भेदै ध्वनि कृतापि सगुणी
भूतेन स्वयत आख्याते कृतौ। स्व-
प्रभेद संसृष्टौ गुणीभूत अङ्गेन
सङ्कीर्णौ ~~भूत~~ गुणीभूत अङ्गेन
संसृष्टौ वाच्यालङ्कार
सङ्कीर्णौ वाच्यालङ्कार संसृष्ट इत्यादि

सर्वेषां कल्पन इति। लोके अनुसारेणैव-
ण गुणने कृते — ध्वनेरिव गुणी
भूत अङ्गस्य च समाश्रयात्।
न कामीर्वं विरामोस्ति यदि स्यात्
भूतिभागुणः इति यथोक्तम्।
शोपान्त स्वामि का विकाय मकान-

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

लीलाधाम, नये अंकाण घडि्य ओडि-
ण अर्थ दे खिति ~~[illegible]~~ मदिव विमणु-
रन्ता । जीवि समाधि याणं अन्धा
वादनु कविभाणी नयिति ।
~~[illegible]~~ रात वद्योम भेदो दाहरणं । वि रि [illegible]-
नावि दुख्पयुम ।

159/B
अथं विदरधी रूपलाल नीयाँ
ध्वनि:रुणां भावति शोभितोधि ।
पद्मति साधारण वेषधर्म
क्रीडाविनोदिव सार्वभौम:
श्रीमत्पूर्व दाक्षिण वाद्यिमोतर
समुद्राधिपति कुक राज
ते भमारुद्धो माधवार्यविजालम:
साधणाय पार्येरच केतावल इ.ार
रुध्यानिधो रुणी भूत अ इ.ते
प्रतिपादने नाम द्वितीय उन्मेष: ।

श्री:
तृतीय उन्मेष प्रारम्भ:
श्री गुरुभ्यो नम: श्री रस्तु

क्रम प्राप्तं तृतीयं काण्ड लक्षयति । अभिम-
न_ प्रसङ्ग: गोपाल स्वामिन:
पद्यानि कानि चित लिख्यन्ते । अथ
शब्दैक विषयानल इ.ागन ग्रंथ ग्रहे ।
यावत: वाद्ध: आचार्य:
सांकेतिक चिरन्तना: । तत्वादि यम-
कादीनां असुलभ रस सम्पदाम
का आइ. गद्य भूतादि द्वि ई. मा-

-त्तौ मुखवर्ण्यते कोनाम रसिको लोके
लावण्यामृत वर्षिणी कपोल कल-
केतत्र ज्ञाः कुर्वति, रारण्य कुण्डलम्।

160/B

वर्णितं शब्दालङ्कारान् वक्रोक्त्य-
मनीषिणः। पठितानि सन्ति वेणुना-
बके, शब्देक भारतिनः तेषु
वक्रोक्ति अनुप्रासो यमकं श्लेषचित्र-
चि। चित्रत्र पुनम बक्रो त्योभास:
पुनरुक्त वदाभास तेषु वाङ्मु
अलङ्कारेषु कुन्तकेन काव्ये
वक्रोक्ति शब्दस्य जीवितत्वे मत्वे-
नालङ्कार विशेष क्रियाविधि
प्रधान्य यौवनाव कामेव तेषु
स्तवपति — अङ्गानां मध्ये व्योम
केना यन्मेन यो अर्थ वस्था। कालबा
श्लेषण तथा वक्रोक्ति द्विधा
कल्पितम् काकु रुक्ता श्लेषो
वर्ण्यते। द्विधा वक्रोक्तिः काकु
वक्रोक्तिः श्लेष वक्रोक्तिः च
काकु वक्रोक्तिः यथा — अहम्
राजे निर्योरा जनमराय जर्यीय
उपत्ती यातुम। आगतो सखि
सखिरो नक्षति समर्थ सरवीकन
निरकु कलाकेनं क्षतिति नायिकोक्ता।
नायिका रामन मन ___ स्वभ-
विलाकृतम्। अस्यु मते तु न
कार शिरछि काकु प्रयोग-
देवस्त्ले कीर्ति अहंमग श्रोषण यथा-
आयण त्यारि भावेन कलितो

बहुमान्यत्वे । नहि कर्णो स्वमेवात्
बहुमान्या प्रियमया करोति इति
अवलम्बनं प्राकृतत्वं शिलष्टं सम्पा-
दितम् । यत्र प्रथमान्तं पञ्चम्यन्तं
तया अभङ्ग श्लेष यथा —
तरुणार्केण स्पृष्टं किं आयणाङ्ग
तवोऽवलम्बम् ।

161/B

अर्केण तरुणा स्पृष्टः अङ्ग मेन
ङ्गे तरुणार्केणेति परे पदं श्लेष
उङ्गला पदद्वयं सम्पादितम् ।
उभय मुखेन यथा — कार्यं यान्
स्वयंभूः कथमिव सम्भवे आय-
णार्थस्य पुत्रो बक आधार
पुत्रेण हि भुवं भवदं किन्तु
दाकारमस्या । तात कौरव वचु
यो मत्तां तु किन्तु कतन केषा स्वइरना-
तायते नामिष्वं नमौ कि
रजा रजयति शिवयोः सा प्रजार्थे-
म आत । स्वय मुहिति आह भङ्ग
श्लेषः ; बकार शिरशि
काकुः । वकोक्ति
मुख्या शब्दालङ्कार तया अर्थालि-
ङ्कारिक सम्मत मनुप्रासमाह —
वर्णानां साम्यमनुप्रासः
अनेक वृत्ति कौ केषा — ; सच्छ-
दायानेकस्य स ; छेकस्या
छेकश्चि भाति स्तुपर : । स्वर वैषम्ये-
हृष्टापि अर्जुन स्यद्वर्त्ये
वर्तनं साम्यम् रसाद्यनुरोधेन

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

चन्द्रो मा शोनु श्रापः छवेका विदरधाः
वृत्तिः नियत वर्ण गतो रेख विधया
आधारः । के खेकानु श्रासो यथा—
मुक्तकमपि मनुकम्पे यस्माहिं
कम्मशाल रजनी सकपालिताम ।
मण्डलेषु । कृत यार मण्डल
आयणो जयति माधणामजः ॥

यथा वाग्जे दर्जे थ्यैलादि । वृ ध्य-
नु ~~[illegible]~~ तारस्य अल्पनुशमानि
यमत् वृत्तिमाह — विविनक्ति —
उपनागरिका स्यात् तामाद्युर्य
अजुकैः वर्णैः ।

1624B उपनागरिकयो उपमिता उपादः कान्तो-
य वैदिति तीय येति समासः यथाह रुद्रटः
~~सरोज~~ सरूप श्चिोरा युताः मूर्धि
~~वर्ग्या~~ वर्ग्या यथाशोभिः । स्पर्शैर्यु-
तां च मन्मल उपनागरिकता मताः
तव रूप सम्पदं यो मालिन मनः
तिष्ठते शायणाय । शासाद्य काम
या मामया वृत्तिः पेशलानि कामोक्षा-
हृत कुहय इति मोलो लोल विलाक-
[illegible] य नेवपि सदा परवोज दावा-
नलैः । दुष्ट सतिय शासनेव जि पुनः
रथिता महान्ति माहिकालं नूमनियं
तपः हेतवाति लथुँ ~~[illegible]~~ ० पति
शायणम् राग वैदग्ध्या याति
~~[illegible]~~ शोरित उद्गारिताः कोरिच-
त वा मनादिभिः शाव वाणि

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

वर्णयित्वा शाब्दमाह — लाटानुप्रास
इष्यत इति स्फुटं च तात्पर्य भेद इव,
ननु ~~द्वैधो~~ द्वैधीं किञ्चिदुपलभ्यते
का आनाम् । आह कृतः — स्वरूपा-
र्था विशेषादि पुनरुक्ति कालान्-
शात् । शब्दानां वा पदानां वा लाटा-
नुप्रास इष्यते इति स्फुटं च तात्पर्य भेद
तु लाटानुप्रास इति । अनुपलब्धितः
तु ~~श्रुति~~ श्रुति इत्यक्ता शब्दाः
श्रुति इः काहि तुनि पादानि । तदर्थं
पदानुप्रास इति च मध्यमे भेद
पुरस्सरं तं च रूपमाह — पद्यविधः
अनुप्रासो पदस्य नाम्नं च स्थिते च
स्थिते स्वपात ! चकारं भिन्नक्रमः ।
काहूनां पदानां शब्दस्य पदस्य
वक्ष्यमाण चकारतया वर्तिनः । जाति-
पदिकस्य च वत्वात् पद्म प्रकारो
183/B भवति । जाति पदिकस्य प्रकार
तया वर्णितमाह — ततात्र ~~...~~
भवतो अदृष्टं वृत्तोदय नामपदं
स्वदतं । शब्द स्मिन भासोऽस्मि न
समासे समासासमासयोः च
जाति पादिके चमत्कारि । क्रमेण
उदाहरणम् । —
तुष्यति अम्यण अविवे प्रिया अम-
ता इच्छा र । प्रियामुक्ताः । कुष्यति
याम्निं वी शप्रिया अमेता उपिरं
प्रियामुक्ताः । च शय शाधिर ज्याहि
अम अमसमक्रमः । समयते
अयण यअसमय स्तेन भावयः ।

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

खड्गबन्धः — जय शरण शार्ङ्ग
जय शरण शरण शरणा शम-
शरण्यवर शायण शारदा मुरजबन्धः
खवासारस सारसारया सायणार्य
जणायसा । रणावरा रावणा रसार्य
रानन रासमा सर्वतो भद्रम् —
लक्ष्मी सादरमायणार्य मनुजस्या
नावध्यार्य कर्म शास्त्रार्थ दण्डनीति
महिमा साद्गृश्य नेयतया । सद्गुणामनु
रक्षणेन महितैः ख्याते प्रकाशं परं
रम्भावाल वलाशमार्भे सादृशी
मङ्गल्य धाना कुरम् । सायणार्य
यशः सादर सादर साद्भुतम् ।
एक श्लोकः अत्र पुनरुक्त वदा-
भास माह — आमुख शब्दार्थ-
त्वेनैव मुखे भासनम् । पुनरुक्त
वदाभासः ।
164/B अथ शब्दस्य सभङ्गः भङ्गः
रूपः केवल शब्द निष्ठः । क्रमेण
उदाहरणम् —
योशीविद्यार्थी ~~स~~ सद्गुतेति
कारयेत् विष्णु जिह्वा लक्ष्मण ताडि-
तोका । यज्ञा गिरीशौ भुवि भूत
नाथः श्रीतं प्रभो सायण माणि-
वर्य द्विजराज कलानाथ सामीप्य-
मिति धरस्थयः । । स राज श्रीमन
श्रीमान् सायणो भुवि वर्धि-
ताम् शब्दार्थ यत्, कालानल
प्रति निधिः समुद्रेषु शोभात
लक्ष्मी वदनं वपुरिकायन

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

हेमशोभाम्, निर्घं सुवर्णं सुवर्णं सु-
मनसः समुपास्यमानौ भक्तौ
मुहुः जयति श्रावज राम, राम।
अत्र कामुकं, सुमनो सुरत्न
शब्दानां परिवर्तनीयमलङ्कारः। अतः
शब्दाश्रयत्वम् कारु हेम सुवर्ण मणि
शब्दानां यम सुवर्ण शोभनात्वं च
पिवादिपदैः परिवर्तने पि परिहीयत
इत्यर्थः। तस्मात् उभयालङ्कारोऽयम्।
इति शब्दालङ्कारः।——
आर्य मायाश्रित भावराशा
आज राव रात पाद आरस्या।
आर आवद्धत श्रिङ्गये रसा
आरयङ्: जयतीश माय यो ॥

पञ्चकल्पः भासते भाति भासार रसैः
भाता भवाविभा।
भावितात्मा अनुभावादेव भासते ते
165/B सरसा अर्थ अपि पद कल्पः।——
आनन्द नन्दि जनकीर्ति विचित्र
रूपमा
भातरा वाल्मुर शतं महनीय भासा।
आशीत तेन वपुषा परिपालिहिंसा।
आततो अङ्गयानु नाम जडारात श्रीः।
स्वरूप कल्पः — यथा वा —

आदित शतु, देहशालित शश्विर तारिणि
नित विश्व कीर्ति जलधि भावित
नमस्ता।
आहृत्य अजितेन पदुपरमुरु नरसैः

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

शाश्वति मया चरणौ रजनी भवता
विद्या यान्त मना समस्त जनता
वर्षु स्वधर्म स्थिरो देशविकृत
कामुकार्तिज जनने दुर्नयर्थः
कर्मजा श्रम विजित भद्र वाङ्म
दुरन्त देयुतार्त्नैः पदं देवस्याचि
रतांडमेन सहिता दोषा गुणा-
नास्यदेः यकश्लोकः षोडश
दल पद्मबन्धो यथा —

महामहिम राम श्रीरामनाम श्याम
कोमलम्। मनो मन्मथ तिमकाम
सीम क्षेम धामदम्। अष्टदल
पद्म बन्धो यथा —
यात्रिता पावनतया यातनच्छे-
दनीयया।
यापनीया ययामा यासाम
तात्रिया कान्तिकायाम्य सदेके
केदे किंच विकुन्तय।
प्रवेशा विरमा किंच कुर्यादय
देला मनुज

166/B
आद्या यक्ष दिशा विलास विभु
नातिरमो कुहारात्रिया विनाम दाम
विश्वरङ्गः वियता कालो यशो
ज्योतिषा।
नर्तनं कान्ति भवाय भय प्रवि-
शादावि भूत के समाराम
माख्यातार्थ सोयते विशेष

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

विदुषो याति सर्वो नोपमाम् एकश्लोकः
नेमि पुरश्यति यस्मिन् नरेषु-
मत्कार ज्योत्स्नेति, किति नाम आश्रमे
विश्व पाति कविरीति तत्कर्तृक
नाम नवमेवाधक नाम य प्रकटी-
क्रियते — पुरः पुरारि भेदात्
अतस्तेन विश्व क्रूरतमुच्यं य
भ्रमयं नेमाविति इत्यतः [अर्था-
लङ्कार प्रकरण प्रारम्भः]
अथुना शेषमे इति रत्न कुमा-
र करणीयम्, अतापि उपमा-
दीनां भेदाभेद प्रत्यानानां
अर्थोपमा। साधर्म्यं स्यादुप-
मर्मे स्यादुपमानोपमेययोः उपमा।
समानो धर्मो ययोस्ते समानधर्माण
य धर्मिणः। अर्थादुपमानोप-
मेययोः। कमल मुखादि केतयोः
भावः ~~साधर्म्यम्~~
साधर्म्यम्, कवि समय प्रसिद्धम्
कान्ति मत्वादि न तु वस्तुत प्रमेय-
त्वादि ~~साम~~ साधर्म्यम्, अत एव
उपमान उपमेय ग्रहणम्, प्रसिद्धो-
पमानोपमेय परिग्रहार्थम्।
इतरथा कुमुदमिव मुखं कारण-
मिव कार्य मित्यादि ~~स्यात्~~
वापि स्यात्, कार्य कारणयोः
कुतस्य साधर्म्य मिति चेत्
कारण गुण प्रकरणे कार्ये
गुणारम्भ इत्युक्तत्वात्। ननु

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

भेदा भेद तुल्यत्वकथनं समीचीन
मिति चेत् उच्यते। तं न चतुरस्त्रियां
विचार धुरां आधि रोहति साधर्म्य
विकार तनस्य साम्यवात् । क्वचित्
भेद प्राधान्यं यथा रूपकं क्वचित्
पुनः उभयोः प्राधान्यं यथा
स्यामेव तत् चेदनन्वयादिषैत-
तदा अति रैकेन सपर्या साधि
विषय रूप मात्र भेद । साधर्म्यं तु
167/B गुण क्रिया रूप मनुरात मिव
भवति सा श्लिष्टेना श्लिष्टेन
~~शब्दो~~ शब्देन उपादान मर्हति । ~~श्लेष~~
श्ले च शब्दोपादानेचर न श्लेषः ।
तस्य धर्म रूपतया इनात्
श्लिष्ट शब्दोपात्तयोः भिन्नयो रेव
धर्मयोः रहेन रूपेण
आरोपित भेदो ह्याति अभेद
इत्येवं रूपाति शयोक्तेति श्लेष
प्रतिभा त्पादितानि शयानु प्राणि
तोपमा । साधर्म्य स्यानु गमे स्यात्
उपमानोपमेयोः उपमा । च द्वेधा
निरूपितयं पूर्णा लुप्ता वि भे-
देन तयो स्वरूप माह —
पूर्णा स्यात् यत्रोक्त चतुष्पमानोप-
मेय धर्माणाम् ।
एकस्य बोद्वयोः वा लोप लुप्त
तयाणां वा शास्त्रीय यव लोप
स्वाशक्ति को वा भवेत् साधा
रणात् द्विविधाम अनुपमाया
भेदानाह — द्विविधापि श्रौता-

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

सादृश्य समासवृत्तिषु भवेत् ।
क्रमेण तासां स्वरूप मुपपादयति
श्रौति साम्यादुपमायाः भेदयोः
यथैव वा शब्दाः तुल्यादि
शब्दयोगा स्यात् आर्थिस्या । भेदि-
ता तयोः । इति षट् पूर्णाः ।
लोपे धर्मस्य पुनः स्वत्वा । द्वि ते
श्रौति । तद्धितेऽप्युपमान लोपरो
के धातु वाक्य वृत्ति गता ।
वा हे लोपे वृत्तौ कर्माधार-
म्य धिम्यं द्विय शर्दे ; स्यात् कर्मे
कर्तॄण मुत्तियेषा बोडोपमा स्यात ।
स्या धर्म मानलोपे द्विधा मता
वाक्य वृत्ति गता, त्यायिवाच्य मुपेय
ह तौ वृत्तिगता स्याति लोपे तु
निरामयाति । २
164/B याः लुप्ताः भेदाः पीन्ताः शब्दा-
न विद्यातिः पूर्वैः । सोपि एक
निर्देशः स्वायित् तु सामान्य
मातृण दृष्टान्तवत् परत्य विभक्त
भावेन । अस्य साधारण
धर्मस्य धर्मस्यानुसारि तथा
निर्देशिता ..... वृत्तु .... आर्द्धः
विद्धिषु निमन्त्राइव हरे कीडान्तु
माया इव स्थाणौ शामिषु देव
तापि परमे धवासानु तारा इव ,
शक्र स्त्रीके विजृम्भमाण कविता
सामाज्य सम्प जनो लोयन्ती
तव सारपाणौ बन्धना भङ्गुषु

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

विकृत-रीश:। नीयन्त इति धर्म-
स्यैका अन्येण निर्देश:
सामे सपूर्णे ~~[illegible]~~ तेनं
साधारण तत्त्व विज्ञान वहन् ईश्वर:।
कीडति कैट्ठवाहि पृथिवि वि मे
कोऽडु जरात्यं जलधा, वहन् ..
भिन्न द्विति सामान्यं भिन्न:
पृथक् निर्देश:। राम राक राव
~~[illegible]~~ धर्मेण कथित पदस्य
इष्टवात् पर्यायेण उपनिबन्ध:
एकस्यैव धर्मस्य वारद्वय मुपादानं
वस्तु प्रस्ताविष्ट [illegible] तिमिरत्व
वस्तुतो भिन्नावेव धर्मा भिन्न तथा
उन्नति शालोन्नतो च [illegible]
साधारण्यं प्रकृत: भावयोरेव
धर्मयो निरुपादानं बिम्बप्रति-
बिम्बभाव:। अत उपमानगत
अनेक धर्म सामान्य उपमेय-
स्याभिधानमभिमत:। तत्र
साधारणमुपमावाचकं
वाच्यमेव कर्तव्यं। न तु धर्माभि-
धायी। न पदोपादानम्
प्रतीयमानं यथा —
पद्मिनी रक्तधर्मिणी प्राडुरुस्तौ
साधारण प्रभो। [illegible]
वन्त: पुरुषा: [illegible]
तेनसाम्। पाणिनि [illegible]
169/B [illegible]
कामपि... साधारणस्य वस्तु

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

अभिमतम् । अतः सधर्मत्वमुक्तम् ।
ननु पाणिनीयदीक्षमिति दीक्षमित्युक्ति
दीक्षा शब्दयति धर्मान्तरमपि
प्रतीयते इति चेन्न । अत्र
प्रसङ्गात् यत् शब्द शक्ति
मूलानुरणन न रूपं अङ्गत्व
~~माभिमे~~ माभिमे एव उपमा-
प्रतीतिः । तत्र वाक्येन
कामिनि पीन स्तन्य प्रसङ्गात् ।
यथोदाहृतम् । पाक शाक्य
शाक्तिके । मूलानुरणने
प्रसङ्गः श्री योगाचार्य मठनीय
मठा प्रभावम् । श्री रङ्ग शाङ्गि
कर शाङ्ग रथाङ्गः भिन्नं या
माधवं मधुरं विरोधिनां
प्रयतो । तेषां कौरवस्त्रातः इव
हि सर्व विधिः । इत्थं उपमा
प्रपञ्चः । किञ्चित् प्रति पादितो समासेऽ
अन्ये स्वैक धार्मिं मुल्लङ्घिताभिप्र-
तेना स्यात् । शाकस्येव शाकाख्येन-
वाक्ये हि उपमानतोपमेय तयोः
अन्वय मुभयोः स्यात् उपमेयोप-
मापि पर्याप्तं । शाकस्येव उपमा-
नोपमेयत्वं शाकवाक्य गतं अन-
न्वय वाच्यार्थ कार्येण अत्र
पूर्वा. रूपानुगमः । शाकस्य तु
विरुद्ध धर्म संसर्गो । द्वितीय
निवृत्यर्थः । अत एव अत्र
योरोपि सम्भवति । लोके

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

सामीचीन मिति चेत् उच्यते, तन्न।
यतु रुचियो विचारशिलो धुरा-
माधिरोहति, साधर्म्ये त्रि-
प्रकार तत्र स्यात् अभेदात् क्वचित्
भेद प्राधान्ये कुसुमम्, यथा
अतिरेके क्वचित् अभेदम्।
प्राधान्ये यथा — रूपके क्वचित्
पुनः उभयोः। प्राधान्ये यथा
उपमायामेव तत्रैव नोपादीयेत॥
तदा अतिरेके रूपके वा विलय
~~रूपमात्राप्रवेत~~ / रूपमात्रमेव।
साधर्म्ये गुणक्रियारूप
मनुरागादि भवेत् अथवा
श्लिष्टेन वा शब्देन साम्यादर्श
उत्पत्ति। श्लिष्टशब्दोपादान-
यत्र न श्लेषः धर्मरूपतया-
ऽवस्थानात्। श्लिष्टशब्दो यात्रैव स्तु-
तो भिन्नौ द्वेव धर्मयोरिह करूप-
तयावस्थाति भेदे सत्य एवरूप-
माह — पूर्णा स्यात् लुप्ता
वाचकोपमानोपमेययोः धर्मणाम्।
एकस्य वा द्वयोः लुप्ता त्रयाणां वा।
उपमानोपमेय साधारण धर्मोपमा
प्रतिपादकानामुपादाने पूर्णा चतुर्णां
मध्ये एकस्य द्वयोः त्रयाणां वा लोपे लु-
प्ता, क्रियमेव लोप स्वारस्यिको भवेत्
प्रारब्धानाम् लोपो क्वचित् आकरण
भवति। क्वचित् कविना

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

तथा चाह सायणः सायणीये यथा।
तत्र श्रौती नन्वयः —
अनन्वयश्च सर्वो लोके सायणा-
यो न संशयः, अयमर्थः उपमे-
योपमानयोः इति विपर्ययः। अत्रिहृ-
ति रत्नाकरस्य कृते इति तदोप-
मम अवच्छेदपरा ~~उपमो~~ उप-
योपमा। धर्मस्य साधारण्ये
प्रति भावेन हि धा। सालवादे
साम्य राये साक्रियासु
सतामपि स्वामि जयति सायणः।
वितरण विधौ सन्नो धौत विपत्र-
17.9B करं सतत सत्सर्वे।
अन्योपमा — साधर्म्य
सानुमाम स्यात् उपमानोपमेय-
योः उपमा। उपमेति लक्षणमलादि
~~साधम~~ साधम्। अत्र रात्र
उपमान उपमेययोः उपादानं। इह
कवि सम्मत काहि भूतौ उपमानो-
पमानोपमेय निरसन सम्पूर्ण-
वाहितम्। इतरथा कुमुदमिव
कारणमिव कार्ये मि सादि
वकुलमा स्यात्। कारण
कार्ययोः साधर्म्य कुतः
त्वं इति चेत् कारण गुण
प्रक्रमेण कार्येण तथा रसमत्र रुचि
साधर्म्यः सम्भवाऽस्पद लात्।
ननु भेदाभेद तुल्यत्व वचन

(पीछे पन्ने में) ← [illegible]

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

171/B

इत्थमत्र च भवति ~~धे~~ तद्धितविधानं
म.... युक्त धर्मो यो, भेदात् इत्थं
वक्ष्यति । तद्धितादि गौण्यार्थे वा
वाक्यार्थ समास ~~...~~ तद्धितेषु भवेत् । । तद्धितेति
पूर्णा च लुप्ता च, गता यानि येति
क्रिया भवन्ति, वाक्य समास
तद्धित आश्रयात् बहुप्रकारा भवति ।
क्रमेण तासां स्वरूपं उपपादयति ।
श्रौती आर्थी उपमाऽऽता भवेयुः
यथा .... । तुल्यादि ~~शब्द~~
~~शब्दो~~ शब्द योगे स्यात् आर्थी श्रो-
ती ये भि [illegible] तद्धः ।
यथैव वा शब्दात् परस्ते स्यैव
उपमानता प्रतीतिरिति मुख्यत्व-
मेव विधिं विशद्यन्यते ।
तथापि शब्द महिम्ना [illegible]
[illegible] [illegible] सामान्य
प्रतीति पादयन्तीति तत्तत्र भावे-
तो ह्युपमा तेन तुल्यादिकादा उपमे-
.... उपमान एव इदं
इदं च तत्तुल्यादि ह्युपमानादि
तुल्यादि शब्दानां [illegible]
इति सामान्यवर्णनं च यत्र वा
तुल्यता प्रतीति इति तत्र साधर्म्य
साधकानां तुल्यादि पदोपादाने
आर्थी वाक्य विषये श्रौती आर्थी
च उपमा । समास विषये वा-
र्थी उपमायास्तु ~~तु~~ तुल्यादि पद

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

शाक्षियानेन सुग मनम् । श्रौ । ३१ ५४
रिवेन विभक्त्यलोपः पूर्ववत् ।
अप्रकृति स्वरत्वं यौति निज समास
इव शाकृयोरा प्रयोगा दृष्टाः ।
ताद्धितेषु तत्र तथैव इत्यनेन
इत्यादि विहितस्यवते उपादाने
श्रौति । तेन तुल्य मित्यादिना ।
विहितस्य वते उपादानेवा चिति ।
नियमयति इति बहु पूर्णा ।
उक्त प्रकारेण वाक् इति ताद्धित
वर्तिन्यः श्रौत्य इयादि क्षः स्य
पूर्णा बहु भेदा भवन्ति । क्रमोज
उदाहरणानि । ता मेव उपाज्ञते
~~सर्वे~~ सर्वे मन्त्रिणो सायणादिभिः ।
यथा सुमनस स्वरोति-
बणौं भाषणादिकम् ।
इयं वाक्ये श्रौति पूर्णा —
174B पूर्वे यत्नं सुमनसां पार्वणां
शाखि पाठर्नैः । अन्नानं साय-
णार्यं ये अदृश्य मन्महेवयम् ।
वाक्ये आसि —
गुणों रुद्रोष भुवनां प्रख्यातैः
सायणः प्रभुः । राजत्याखिल राजश्री-
रो रत्ने रिव महार्णवः इयं
समासे श्रौति —
अतो शाखिखि योगेन सम्बन्दु-
ल्लासनं प्रभुम् । अत्र च न
रत्नाकुरं सायणार्यं न सेवयेत्

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection

In Public Domain. Digitized by eGangotri and Sarayu Trust Foundation Delhi.

इयं समाप्ते आर्षि —

श्लाघनीं शौर्यं पुरुषः साङ्ग्रमेन्द्रस्य सिंहवत् । स्वैरं साहपाकरणवत् सागरे .... लोभे ।

CC0. In Public Domain Bharatiya Vidya Bhawan, New Delhi Collection